

MODULE 11

DE CULTUUR VAN DE CHRISTELIJKE RELIGIE

ZOALS (DE INVENTARIS VAN) DE GERTRUDISKERK ONS DIE VERTELT

HANS SMOUT

Het kerkelijk erfgoed c.q. kunstbezit in de veruit oudste kerk van Bergen op Zoom is zeer divers, bijzonder heterogeen, van uiteenlopende herkomst en te dateren van het midden van de 15^e eeuw tot aan de huidige tijd.

AI

Erfgoed dat zich van oorsprong in de Gertrudiskerk bevindt, gerangschikt naar opeenvolgende perioden

± 1450 tot 1580/87

Van de beginperiode, de tijd van vóór 1580, als de reformatie in de geschiedenis van de Gertrudiskerk een aanvang neemt, is het volgende erfgoed bewaard gebleven:

-grafzerken

-grafplaten, verticaal opgesteld, geheel of gedeeltelijk aanwezig

*tussen de noordelijke ruimte van de kooromgang en het nieuwe werk de oudste grafplaat voor Adriaan van Reimerswaal (gest. 1534) en zijn vrouw Joanna van Glymes (gest. 1532)

*in de ruimte achter de noorder koorkapel herdenkingsplaat (kopie) voor Jodocus Bets (gest. 1541) en voor zijn echtgenote Anna Nicolai (gest. 1572) met links ernaast houten bord met daarop de vertaling van de herdenkingsplaat.

*in de 1^e schipkapel noord de bekroning van een verloren gegane grafplaat van een onbekende (16^e eeuw?). Een dergelijke bekroning bevond zich ook boven de grafplaat van Van Serooskerken, maar die is door de brand van 1972 onherstelbaar beschadigd en verloren gegaan.

-gedenksteen:

*in de sacramentskapel, in de meest westelijke kapel tegen de oostwand, is ingemetseld een elders in de kerk onder de vloer aangetroffen gedenksteen. De tekst maakt melding van de stichting van missen en van een brooduitdeling aan de armen, onder meer door Cornelis Jacob Peczoon, die in 1467 burgemeester buiten de (recht)bank van Bergen op Zoom was.

-lapidaria:

*tweede transept, noordelijke sluiting: fragmenten van de oorspronkelijke invulling van de balustrade van de triforia, kapiteel, stenen consoles met resten van polychromie, kogels, etc.

*in de kerktuin tegen oostelijke muur: gebeeldhouwde fragmenten van het nieuwe werk, opgegraven bij werkzaamheden bij nieuwbouw en parkeergarage ter plaatse.

-polychromie, grotere en kleinere fragmenten, al dan niet figuratief, eertijds zeer uitbundig aanwezig:

*bekronende versieringen boven vroegere altaren in twee zuidelijke schipkapellen;

*gepolychromeerde doorlopende lijst onder het triforium van het 1^e transept;

*de complete Rode Kapel, met schilderijen van gekruiste pijlen en wapenschilden;

*op de wand achter de Rode Kapel schildering (op drager overgebracht) van abt of bisschop;

*2^e transept: grijze/zwarte contouren rondom een aantal grafmonumenten

*rood beschilderde vieringkolom van het nieuwe werk met afbeeldingen van het Lam Gods en kelk met hostie (16^e eeuw); het witte vlak is de plaats van het sacramentshuisje of tabernakel;

*op de wand achter de noorder koorkapel (op drager) afbeelding van een dode in de kist met erboven een engel;

*(dubbele) wijdingskruisen op de pilaren aan de zijde van de kooromgang;

*non figuratieve schildering op de koorzijde van de pilaren;

*kooromgang en 2^e transept: polychromie op de kruising van de gewelfribben;

*gepolychromeerde kapitelen boven de kolommen van de noorder koorkapel;

*in de sacramentskapel, op de steunbeer achter de preekstoel: resten van een 16^e eeuwse schildering, afbeelding van een landschap met daarin, vermoedelijk, de stad Jerusalem. Angetroffen bij een restauratie van dit kerkgedeelte in 1952, nogmaals gerestaureerd door D. Schellaars (1986).

*tegen de torenwand in de sacramentskapel en in het cantatorium resten van rode en zwarte verflagen op de gobertange natuursteen.

*in de torenhal rond de kruising van de gewelfribben resten van versierende polychromie

1580/87 tot 1747

Van de protestantse tijd van na 1580 - beter 1587, als de kerk na de godsdiensttroebelen (beeldenstorm) weer op orde is gebracht -, tot aan de verwoesting van de kerk in 1747 resten ons:

-grafzerken

-grafmonumenten.

*tweede transept zuid, tegen de oostwand: monument voor Louis de Ket(h)ulle (gest. 1631), Heer van Rijkhove en Amerensia van Ravesway (gest. 1634). Ket(h)ulle was gouverneur van Bergen op Zoom van 1619 tot aan zijn dood. Hij had de leiding van de verdediging van de stad tijdens het beleg in 1622 door de Spanjaarden onder Spinola.

*in de oostelijke kooromgang grafplaat voor Jeronimus Tuyl van Serooskerken (gest. 1571) en zijn eerder gestorven vrouw Eleonora Micault. Van buitenaf in 1636 in de huidige kerkruimte geplaatst.

*kooromgang oost: monument van Willen van de(r) Rijt (gest. 1641) en Judith van Aeswijn (gest. 1625). Van der Rijt was o.a. drossaard van Bergen op Zoom. In 1622 verdedigde hij mede de stad.

*tweede transept noord, tegen de oostwand: monument voor Charles Morgan (gest. 1642), commandant bij Engelse troepen bij de aanval op Cadiz (1596), de slag bij Nieuwpoort (1600) en ter verdediging van Bergen op Zoom in 1622. Gouverneur van Bergen op Zoom van 1632 tot aan zijn overlijden. De marmeren schildjes kregen in 1992 alsnog in zwart hun heraldiek. In de nis zijn treurende dochter Anne en kleindochter Elisabeth; het beeld van zijn kleinzoon Thomas is verdwenen.

1752 tot de restauratieperiode (1966-1986)

Van de protestantse tijd van na de herbouw (1752) tot 1966, toen de kerk door de Hervormde Gemeente werd verlaten, en de tijd erna tot heden resten ons:

-grafzerken (de laatste uit dertiger jaren van de 19e eeuw)

-één rouwbord

Het rouwbord voor de jonge militair Jan Carel Duco, graaf van Aumale, overleden in 1791, is het enige gedenkteken dat bewaard is gebleven. Het is voorzien van kleurrijke heraldiek en rijke ornamenten. De eertijds aanwezig vele andere hebben de Bataafse revolutie niet overleefd.

-de resten van een epitaaf

Op de plaats van het rouwbord bevond zich voor 1972 een epitaaf voor Johan Jacob van Volbergen, de militaire commandant van de stad die in 1778 overleed. Een deel van de marmeren naamplaat en de kopieën van twee beeldjes van wenende kinderen zijn in deze transeptarm aangebracht op de noordelijke sluitwand.

-glas in loodramen

In het 2^e transept noord zijn de beide glas in loodramen gevuld met glas uit 1750/52 dat tijdens de brand van 1972 gespaard is en hergebruikt kon worden.

-vier koperen kaarsenkronen in het koor en in de kooromgang

Een grote uit de 18^e eeuw met drie etages ("vluchten") kaarsen met bovenin drie wapenschildjes, en drie met twee "vluchten" kaarsen, in 1753 gegoten door Joh. Specht te Rotterdam.

-de koperen lezenaar van de in 1972 verloren gegane kansel

In de sacramentskapel is aangebracht op de preekstoel van die kapel -die van elders afkomstig is- (zie onder B I) de koperen lezenaar van de in 1972 verbrande kansel (rond 1750).

-delen van het koorhek

Het hekwerk dat ter weerszijde van het priesterkoor toegang verleent tot de kooromgang (blauw geschilderd met vergulde punten op basis van gevonden verfresten) is slechts een deel van een groter hekwerk dat voor 1972 het gehele koor van de viering afscheidde en ook de indertijd nog aan de zijde van het transept geopende ingangen van de noorder- en zuider-koorapellen.

-de avondmaalstafel

Onder het raam bij de ingang naar het 2^e transept zuid met daarin gebrandschilderd glas staat de avondmaalstafel van de hervormde gemeente die tot in de zestiger jaren van de 20^e eeuw werd gebruikt. Onlangs werd de tafel bij een oecumenische viering nog nadrukkelijk gebruikt en voor deze gelegenheid teruggeplaatst op zijn oorspronkelijke plaats. Opm.: Avondmaal versus Eucharistie!

-beelden van Piet van Dongen (1895-1987): Christoffel met Christuskind (sacramentskapel) en Drie Gestalten (torenhal), beide uit 1928/29.

-gedenksteen voor Jacob Obrecht, in 1955 aangebracht in de torenhal bij gelegenheid van de 450^e sterfdag van deze componist, die in de 15 eeuw -bij herhaling- een aantal jaren aan de Gertrudiskerk werkzaam was.

A II

Verworven tijdens de restauratie, van buiten Bergen op Zoom afkomstig

-preekstoel in de sacramentskapel (zie onder B I)

-altaarretabel (zie onder B I)

-schilderij, door de Gemeente in 1968 aangekocht; allegorische voorstelling “de zin van het leed”, toegeschreven aan de school van Gerard de Lairese (Luik 1640 – Amsterdam 1711).

-deuren

De deuren die van de tochtportalen toegang geven tot de transeptarmen van de kerk zijn in 1968 (voor een ander doel) aangekocht en afkomstig uit een patriciërs woning uit Maastricht.

Vroeg 18^e eeuws gedecoreerd met stijlvol snijwerk.

-lichtkronen

De vier ijzeren lichtkronen in het kerkship en de vier iets kleinere die zich in het 1^e transept bevinden stammen uit de 19^e eeuw. Ze zijn afkomstig uit de Nieuwe Kerk aan het Spui in Den Haag.

Oorspronkelijk bestemd voor gasverlichting, thans geschikt gemaakt voor elektrische lampen.

-gebrandschilderd raam in de gildekapel van St.-Sebasitiaan is een 19^e eeuws neogotisch raam uit 1892, door het gilde hier ingebracht. Afbeelding van Maria met haar ouders Anna en Joachim en afkomstig uit de voormalige kerk van Maria Hemelvaart te Breda (Ginnekenstraat).

A III

Ingebracht na de restauratie en afkomstig uit gesloten kerken van Bergen op Zoom

1) Erfgoed van gesloten Bergse Katholieke kerken, na voltooiing van de restauratie (1987) aan de kerkinventaris toegevoegd. In chronologische volgorde van sluiting:

a) de St. Josephkerk (1969); b) de kerk van de H.H. Martelaren van Gorcum (1983); c) de kerk van de H. Maagd Maria ten Hemelopneming (1987); d) de kerk van het H. Hart van Jezus (2014); e) de kerk van de Goddelijke Voorzienigheid (2014).

a) afkomstig uit de St. Josephkerk

*1^e transept zuid, oostelijke wand: neo-gotisch retabel, onderdeel van het hoogaltaar, dat was ontworpen door de architect van de kerk, Jan Stuyt. In 1913 uitgevoerd in het atelier van Jan Custers (Eindhoven). Voorstellingen ontleend aan het oude en nieuwe Testament, betrekking hebbend op de Eucharistie. Boven dit altaarstuk kruisbeeld, in 1916 aan de kerk geschonken om te dienen als missiekruis.

*in de zuidelijke schipkapel, devotiekapel van de H. Joseph, tegen de westelijke wand: twee panelen houtsnijwerk voorstellende (links) de verloving van de H. Joseph en Maria (Joseph met bloeiende staf en duif) en (rechts) het sterfbed van de heilige. De panelen bevonden zich tot 2014 in de kerk van het H. Hart. Ze zijn oorspronkelijk afkomstig van het neogotische altaarretabel van een zijaltaar uit de voormalige St. Josephkerk. De panelen (en het retabel) zijn in/rond 1913 vervaardigd door vermoedelijk Jan Custers (Eindhoven).

*2^e transept zuid: ramen uit 1953 met kleurig figuratief glas in lood van Joan Collette (1889-1958). In de westwand uit de Mariakapel (links “de zegevierende kerk”, rechts “de strijdende kerk”); in de zuidwand uit de aan St. Joseph toegewijde kapel in de voormalige kerk (links boven: Maria en Joseph, onder “het gezin van Nazareth”; rechts: “opneming van Joseph in de hemel”). **(zie bijlage 1)**

*in en bij de vitrines, uit de Sint Josephkerk afkomstig kerkelijk vaatwerk en liturgische kleding, 1^e helft 20^e eeuw.

- *zuidelijke ruimte tussen kooromgang en het tweede transept, een restant van het nieuwe werk: raam, samengesteld uit glas-in-loodramen (1957) uit het koor, eveneens van Joan Collette, met links Melchisedech en rechts Abraham.
 - *naast de icoon met de afbeelding van Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand (westelijke wand Mariakapel schip noordzijde): twee gepolychromeerde engelen, afkomstig van de expositietroon van het voormalige hoogaltaar van de St. Josephkerk. Vermoedelijk atelier Custers (Eindhoven), 1913. Voorbij de decennia bevonden ze zich in de inmiddels gesloten r.k.-kerk van Biervliet. Erboven, recent aangebrachte mandorla (amandelvormige afbeelding) met daarop de afbeelding van Christus aan het kruis met ernaast Maria en de apostel Johannes. Eertijds de bekroning van het hoogaltaar van de St. Josephkerk.
 - *recent is in de westelijke kapel van de sacramentskapel aangebracht (zonder de invulling van de oorspronkelijke panelen die zich thans bevinden in de zuider schipkapel toewijd aan St. Joseph) het daar genoemde neogotische retabel. De invulling van de panelen zijn thans door Kees Warmoeskerken geschilderde elementen, voorstellend Maria Boodschap. Links de engel Gabriël, rechts Maria. Centraal het Mariabeeld (oorspronkelijk afkomstig uit de voormalige kerk van Antonius Abt, Borgvliet) dat jaarlijks meegedragen wordt in de Maria-omweg, plaatsvindend op de laatste zondag van juni.
 - *centraal tegen de westelijke wand, te midden van geschilderde taferelen uit haar leven (zie verder) gepolychromeerd beeld van de H. Theresia.
 - *de deuren tussen de torenhal en de sacramentskapel zijn voorzien van kleurige glas-in-loodramen; eertijds onderdeel van grote elementen boven de poorten en deuren van het kerkportaal.
- b) afkomstig uit de Martelarenkerk**, alle objecten begin 20^e eeuw
- *ter weerszijde van het 1^e transept noord: 2x5 medaillons die de beloften van het H. Hart uitbeelden.
 - *in de sacramentskapel: staander met engelen bij het tabernakel waarin de godslamp
 - *neogotische lezeaar, ter hoogte van de Rode Kapel; een adelaar als drager van een (Evangelie)boek
 - *neogotische beelden van de H. Joseph en van het H. Hart van Jezus (gepolychromeerd hout) op nieuwe neogotische meubelen in zuidelijke schipkapellen
 - *neogotisch Mariabeeld (gepolychromeerd hout) op neogotisch meubel, schipkapel noord
 - *neogotische lezeaar en divers meubilair
- c) afkomstig uit de kerk van de H. Maagd Maria**, voor zover niet genoemd onder B:
- *twee beelden (1860; gips) op consoles, voorstellend de H. Gertrudis (enige jaren geleden zijn door Kees Warmoeskerken muizen op de staf aangebracht) en de H. Antonius. Ze maakten deel uit van een grote serie beelden die de pilasters in de zijbeuken van de Maagdkerk sierden. De beelden die oorspronkelijk gepolychromeerd waren, werden in 1953 van een egale okerkleurige verf voorzien.
 - *twee altaartombes in de koorkapellen noord en zuid. Deze waren onderdeel van de grote zijaltaren met retabel toegewijd aan de H. Maria en de H. Joseph uit de dertiger jaren van de 19^e eeuw, in 1870/5 veranderd. Van de kolossale, oorspronkelijk gepolychromeerde retabels resten de genoemde altaartombes en in opslag alleen nog een groot aantal ornamenten en de beelden van de H. Maria en St. Joseph. In 1953 werden de altaren met uitzondering van de beelden egaal grijs overgeschilderd. Ook de zuilen onder het orgelbalkon maakten onderdeel uit van de retabels en werden in 1988 gemarmerd. De altaartombes werden op basis van teruggevonden verfstelen in 2002 en later in de teruggevonden kleurstelling gerestaureerd.
 - *in de sacramentskapel twee gebrandschilderde ramen: “Maria wordt in de hemel opgenomen”, ontwerp P. Clijsen, uitvoering fa. Mijnsbergen 1935; “Jezus wordt in het graf gelegd”, ontwerp P. Clijsen, uitvoering fa. Mijnsbergen 1937.
 - *eveneens in de sacramentskapel, afkomstig uit de Theresiakapel van de Maagdkerk, een drietal schilderijen van de hand van Joan Collette uit het leven van de heilige.
 - *in de schipkapellen zuid twee gebrandschilderde ramen (1930) oorspronkelijk van het priesterkoor van de Maagdkerk. Het rechter raam “de boodschap en de engel aan Maria”, het linker raam “het sterfbed van Maria en haar ten hemelopneming”, ontwerp Joan Collette, uitvoering Jean van Rooijen.
 - *19^e(?) eeuwse lezeaar; een adelaar als drager van een (evangelie)boek, bij de trappen naar het koor
 - *tot St. Caecilia omgedoopt beeld van de H. Philomena, oorspronkelijk gepolychromeerd hout (1847) in het cantatorium, geplaatst op gepolychromeerd kapiteel uit de Martelarenkerk.
 - *in de torenhal, missiekruis (gedateerd 1866).

d) afkomstig uit de kerk van het H. Hart van Jezus, verder omschreven onder B I:

*kruisbeeld met verguld corpus in de kleine kapel met het graf van Heren en Vrouwen / Markiezen en Markiezinnen

*in de kooromgang boven de grafplaat van Adriaan van Reimerswaal: schilderij, 17^e -eeuwse kopie van “De doornenkroning van Christus”, naar een origineel uit 1545 van de Italiaanse schilder Titiaan.

*1^e schipkapel noord (kapel van dood en leven): schilderij, 17^e -eeuwse kopie in originele lijst van “Engelbewaarders”, naar een origineel uit 1656 van de Italiaanse schilder Pietro da Cortona.

(Genoemd kruisbeeld en schilderijen uit de kerk van het H. Hart zijn oorspronkelijk afkomstig uit de in 1969/1970 afgebroken voormalige Kathedrale Kerk van St. Barbara, Haven, Breda. Bruikleen Bisschoppelijk Museum Breda).

*tegen de westelijke wand van de schipkapel toegewijd aan St. Joseph voormalig tabernakel, brons en email, belangrijk Bergen op Zooms kerkelijk erfgoed, in 1952 gemaakt door de fa. A.D.J. Andriessen & Zn, Bergen op Zoom. Thans in gebruik als reliekschrijn. Omschrijving van de afbeeldingen: aan de voorzijde: Johannes de Doper, Abraham, Melchisedech en een profeet. Aan de zijkanten: Mannaregen, Joods paasmaal, de profeet Elia die gevoed wordt in de woestijn, Mozes slaat water uit de rots.

Bovenzijde: Christus te midden van de apostelen, Emmaüsgangers en Gedaanteverandering.

Sokkel: vervaardigd uit mahoniehouten elementen van het Maria-altaar uit de H. Hartkerk.

e) afkomstig uit de kerk van de Goddelijke Voorzienigheid

*op altaar koorkapel noord, ter weerszijde van de houder met het reliek van de Heilige Paus Johannes XXXIII (Rinus Bouwmeester, 2014), verzilverde kandelaars 19^e eeuw (eertijds kerk Borgvliet)

*in de dagkerk: paaskaarskandelaar en lezenaar (± 1960)

*divers altaarzilver (20^e eeuw)

*tegen de westelijke wand van de Mariakapel (schipkapel-noord): icoon met de afbeelding van Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand

2) Erfgoed van de Evangelisch-Lutherse Gemeente van Bergen op Zoom dat na sluiting in 2009 van het kerkgebouw aan de Faurestraat, aan de inventaris van de stadskerk van Sint Gertrudis werd toevertrouwd:

*in en bij afzonderlijke vitrines avondmaalbenodigdheden 17 t/m 19 eeuw (zilver, tin, koper), een in 1648 in Amsterdam gedrukte Lutherbijbel met prenten (Kanselbijbel), collecteschalen, twee psalmbordjes met daarop de symbolen met Alpha/Omega en het Christusmonogram alsmede diverse kleinere materialen.

*op een kleine kansel, voor een deel bestaand uit antiek paneelwerk, is aangebracht een koperen lezenaar met florale motieven (1750), gedragen door gestileerde hals van een zwaan, symbool voor Luther en het lutheranisme.

*de oude lutherse altaartafel in de koorsluiting

*koperen kaarsenkroon in de Rode Kapel

*Rogier-orgel (rijksmonument), zie verder onder B III

A IV

Ingebracht na de restauratie en van elders afkomstig

-gedenkteken voor de (hier herbegraven) heren en vrouwen, markiezen en markiezinnen van Bergen op Zoom. Monument in 1989 opgericht, ernaast plaquette. **Zie bijlage 4.**

-beelden: Maria met kind, door P. van Dongen, 1945 (voor kapel Halsterseweg); thans in de kerktuin Gertrudiskerk aan de Kerkstraat. Gertrudis (brons), 1985; 2001 nieuw gietsel voor in de zuidelijke arm van het 2^e transept (tentoonstellingsruimte).

-glas in loodraam (Palmzondag 2003) boven de ingang Kerkstraat: “In verbondenheid met de protestanten van de Ontmoetingskerk”. Herinnering aan 4 eeuwen protestants gebruik van de Grote of Sint Gertrudiskerk en als getuigenis van de oecumene die in het kerkgebouw herhaaldelijk wordt beleefd.

-gemarmerd kruis (2005) (1^e schipkapel noord) door Kees Warmoeskerken onder gerestaureerde epitaafbekroning (16^e eeuw?), waarop herdenkingskruisjes met de namen van overledenen.

In deze kapel staat de 19^e eeuwse doopvont; hier wordt gedoopt. Vanaf 2015 bevindt zich op de westwand het 17^e -eeuws schilderij “Engelbewaarders”. Eronder vormgeving weervisserij (Kees Warmoeskerken) met ansjovisjes waarop de namen van dopelingen. De kapel wordt wel “de kapel van leven en dood” genoemd.

-predikantenbord (najaar 2005) tegen scheidingswand 4^e schipkapel noord.

-portret van Jacob Obrecht (kopie naar schilderij van Hans Memling, gest. 1495 of 1497, dan wel van de hand van Quinten Metsys -zie hieronder-): kooromgang noord, hier aangebracht in 2005, n.a.v. het 500^e sterfjaar van de componist

-schilderij H. Hiëronymus (anon.): kooromgang zuid

-schilderij (kopie): eind 2014 is in het 1^e transept-noord (westwand) een kopie aangebracht van een schilderij van de Bergse schilder Willem van Dort (1875-1949). Het origineel bevindt zich in de Ontmoetingskerk (PKN) te Bergen op Zoom. In 1914 schilderde Van Dort dit schilderij – bij benadering vanaf deze plaats geschilderd – en geeft de situatie weer zoals die globaal in de 19^e en 20^e eeuw was.

-triptiek (kopie): in maart 2017 is in het 1^e transept-noord (oostwand) een kopie aangebracht (schenking Rotary Bergen op Zoom) van een triptiek (driedelig altaarstuk). Het origineel, een kostbaar werk van de Antwerpse schilder Quinten Metsys (ca. 1465/66 – 1530), bevond zich van het midden van de 19^e eeuw tot 1897 in (de sacristie van) de kerk van de H. Maagd Maria. Het kunstwerk werd in laatstgenoemd jaar verkocht om een nieuwe zinken dakbedekking van de pastorie te kunnen bekostigen. Het origineel bevindt zich sedertdien in het Museum Mayer van den Bergh in Antwerpen.

-schilderij (1^e transept-noord – oostwand) van de heilige Martinus, die een arme de helft van zijn mantel schenkt. In 2015 b.g.v. het Heilig Jaar van de Barmhartigheid geschilderd door Ad Seelen; op de achtergrond silhouet van Bergen op Zoom.

-staakmadonna, omstreeks 2015 geplaatst voor de rode pijler (kooromgang-oost). Oudste Mariabeeld van de Maria-Ommegang. Afkomstig RK Kerk Nieuw Borgvliet; eind 19^e eeuw.

-gemarmerd houten altaar (sacramentskapel) waarvan de kern afkomstig is uit Westdorpe (Zeeuws Vlaanderen), daar tijdens en na de WO II gebruikt als hoofdaltaar in resp. het patronaatsgebouw en een noodkerk. Draaitabernakel met beeld van de Goede Herder in de nis. Na herstel en nieuwe marmering in 2013 door Jan Bedaf (Oudenbosch) geplaatst tegen de oostelijke wand van de dagkerk. Te dateren 1^e helft van de 19^e eeuw. Onlangs uitgebreid, volgens plan van Kees Warmoeskerken en bekrond door schildering van Christus en Maria Magdalena.

-glas in loodraam boven de ingang Zuivelstraat . Daarop afgebeeld St. Gertrudis naar een ontwerp van Fons Gieles. Uit de nalatenschap van Bisschop H. Ernst, die het eertijds van de parochie ten geschenke kreeg.

-inrichting torenhal: eind maart 2019 kwam een bijzondere inrichting van de torenhal gereed en werd eind april 2019 in gebruik genomen. Afgezien van gebruik bij een huwelijksviering of uitvaart is deze ingang speciaal voor “toeristisch” bezoek ingericht. Ontworpen door Ro&Ad Architecten en gunstig gelegen aan de Grote Markt, is deze ruimte ingericht om kerk- en/of torenbezoek aantrekkelijk te maken. Een rijzige entree van houten spanten en glas vraagt om aandacht. Op de spanten zijn -van onder naar boven te lezen- in het hout aangebracht de teksten “Sancta Gertrudis nobis fontem aquae vivae ostinendit” en “Domus mea domus orationis vocabitur”. Op de tegenoverliggende spant de vertaling, resp. “Sint Gertrudis toont ons de bron van leven” en “Mijn huis zal een huis van gebed worden genoemd”. In het meubilair zijn de beginletters verwerkt van de woorden afkomstig uit de zin: “Je hoeft hier niet geboren te zijn om hier vandaan te willen komen”. (tekst van de in Bergen op Zoom geboren dichter Bert Bevers)

B Drie aspecten van het erfgoed speciaal belicht

B I - Het 17^e, 18^e en 19^e eeuwse erfgoed uit Vlaanderen

B II -Graven en begraven

B III -Orgeltuon Gertrudiskerk

B I (zie toelichting bijlage 2)

Het 17^e, 18^e en 19^e eeuwse erfgoed uit Vlaanderen

Opvallend: de preekstoel vertelt een wel heel bijzonder verhaal, de communiebanken blijken waarschijnlijk eigenlijk helemaal geen communiebanken te zijn en door vergelijkend onderzoek krijgen de biechstoelen een niet eerder gepubliceerde nieuwe en onverwachte datering!

a) kerkmeubelen / houtsnijwerk

-de preekstoel in de Grote Kerk bevond zich eerder in de Schuilkerk en in de kerk van de H. Maagd Maria. Waarschijnlijk samengesteld uit elementen (18^e eeuw) van verschillende, maar ongetwijfeld wel Antwerpse herkomst. (De “handel” in kerkelijke attributen in de 18^e eeuw -zie inleiding- was zeer levendig!). Pastoor Johannes Facrit noemt het meubel in 1776 “kunstig vervaardigd”. Het beeld van de aartsengel Michael die de duivel overwint is waarschijnlijk tussen 1715 en 1740 aan de parochie geschonken door de parochiaan Michiel Boenders. Beeld naar de traditionele afbeelding naar P.P. Rubens (vergelijk het in de Trudokerk te Zundert aanwezige marmeren beeld). Op het schild van Michael het wapen van de Antwerpse Michiels-abdij. Losse hoogbarokke medaillons, versierd met o.a. engelen- kopjes, waarop de afbeeldingen van Christus, Gertrudis (met abdisstaf) en, op het deurtje, de H. Franciscus. N.B.: de Antwerpse Minderbroeders (Franciscanen) hebben tussen 1650 en 1740 zorg gedragen voor de zielzorg in Bergen op Zoom. Verder de rijk vormgegeven symbolen van de Evangelisten Mattheus (engel/mens), Johannes (adelaar), Lucas (rond), Marcus (leeuw). Trapleuning met uitbundige florale motieven en schelpen. Trapopgang en kolommen waarschijnlijk 19^e eeuw (Peeters-Divoort, 1862?, het Belgische atelier uit Turnhout dat in deze jaren ook in Bergen op Zoom werkzaam was, zoals op zo veel plaatsen in Noord België en Zuid Nederland). Het deurtje voor de trapopgang sluit bij deze vormgeving aan en is in 2012 vervaardigd. In 2014 is opnieuw het oorspronkelijk aanwezige kruis met een houten wit geschilderd corpus, na restauratie, op de kuip van de preekstoel aangebracht. Een klankbord boven de preekstoel (op 19^e eeuwse foto's te zien) is rond 1893/4 verdwenen. Restauratiewerkzaamheden 2012/2014 door A. Kruf.

-medaillon boven deze preekstoel: door gevleugelde putti gedragen medaillon met daarop afgebeeld de heilige franciscaan Bernardus (of Bernardinus) van Siëna (1380-1444) met kelk waarboven omstraald IHS met kruis en drie nagelen. Het monogram IHS is de weergave van de eerste drie letters van Jezus in de Griekse hoofdletters Iota, Eta en Sigma. Later ging men een nadere verklaring geven middels een Latijnse zinsnede. Veel voorkomend: In Hoc Signo (kruisje) (in dit teken) of: Iesus Hominum Salvator (Jezus de redder van de mensen). Eén van de vele hier werkzame Antwerpse Franciscaanse geestelijken zal dit (vroeg) 18e eeuwse stuk wellicht kunnen hebben ingebracht.

-de preekstoel in de sacramentskapel: door de gemeente Bergen op Zoom in 1980 in de antiekhandel ten behoeve van de kerk verworven. Vermoedelijk Vlaams, begin 18e eeuw. De achterwand is nieuw bijgemaakt door de beeldhouwer/restaurateur H. Daniels (overl. 1985); daarop afgebeeld de zweetdoek van Veronica en de symbolische afbeeldingen van Mattheus en Johannes. Op de onderrand van de preekstoel bevinden zich de symbolen van Lucas en Marcus. De onderzijde van de kuip is door de restaurateur nieuw bijgemaakt. Op de preekstoel is aangebracht de koperen lezenaar van de kansel uit 1752 uit de grote kerk; het meubel is in 1972 verbrand.

De hieronder volgende beschrijvingen van de communiebanken, de beide biechtstoelen met de engelen en de biechtstoel voorstellende “de verdrijving uit het paradijs” betreft meubilair dat, getuige het Liber Memorialis van de parochie, door het kerkbestuur in 1797 in Antwerpen werd gekocht.

-de communiebanken die het kerkbestuur voor 60 gulden in Antwerpen kocht, zouden afkomstig zijn uit het Minderbroederklooster. Ze hebben dienst gedaan in de Schuilkerk en van 1829 tot 1969 in de kerk van de H. Maagd Maria. Daarna kregen ze een functie als monumentale afscheiding. In de Gertrudiskerk (vanaf 1987): één tussen het kerkship en de schipkapel-noord die gebruikt wordt met betrekking tot de Mariadevotie en de andere met betrekking tot devotie voor de H. Antonius in de tegenoverliggende schipkapel-zuid.

Hoewel de rijk gesneden meubelstukken als communiebank gebruikt zijn, is het zeer waarschijnlijk dat de rijk gebeeldhouwde panelen en verticale elementen oorspronkelijk geen onderdelen van communiebanken waren. De figuratieve voorstellingen hebben daarvoor te weinig te maken met de Eucharistie (zoals korenaren, druiventrossen, e.d.), maar waren het oorspronkelijk delen van rijk gebeeldhouwd afscheidend “hekwerk” dat vaak ruimten rondom bijv. gilde-altaren met bijbehorend klein meubilair, kandelaars e.d., omgaf. Deze ruimten, z.g. “tuinen”, waren voorbehouden voor degenen die in de liturgie voorgingen; de gelovigen woonden de vieringen buiten bedoeld “hekwerk”

bij. De figuratieve voorstellingen hadden betrekking op het ambacht dat het gilde uitoefende, of op de heilige aan wie het altaar was toegewijd e.d. Opmerkelijk is dat een aantal elementen in onze communiebanken met het lijden van Christus te maken hebben; dobbelsteen, doornenkroon, roede, ijzeren handschoen etc. Een poging tot verder onderzoek wordt momenteel verricht. Vast staat wel dat het om (vroeg) 18^e eeuwse virtuoos beeldhouwwerk gaat.

-drie biechtstoelen werden eveneens in 1797 in Antwerpen gekocht voor 44 gulden, en ze zouden afkomstig zijn uit de St. Salvatorkerk van de Pieter (Peer) Pots Abdij. In de beschrijvingen van de inventaris van de parochie (dd. 1966 en bijna letterlijk overgenomen in 1973) worden de beide biechtstoelen met de engelen gedateerd 1^e kwart 18^e eeuw en de biechtstoel “de verdrijving uit het paradijs” 4^e kwart van de 17^e eeuw. De meubels stonden van 1797 tot 1829 in de Schuilkkerk, aansluitend tot 1987 in de kerk van de H. Maagd Maria en vervolgens sedertdien in de Gertrudiskerk.

Enkele jaren geleden kwam ik in bezit van het proefschrift *“Das Beichtgestühl der Antwerpener St. Pauluskirche und der Barockbeichtgestühl in der südlichen Niederlanden”*, geschreven door Salome Zajadacz-Hastenrath. In de dissertatie wordt het onvolprezen ensemble biechtstoelen uit de Pauluskerk allereerst beschreven, en verder worden alle biechtstoelen in de Zuidelijke Nederlanden in beeld en/of omschrijving behandeld. Het zuidelijke deel van Nederland is niet opgenomen m.u.v. het slechts noemen van twee biechtstoelen uit de Antwerpse Michiels-abdij die zich in de kerk van St. Trudo in Zundert bevinden. Aan het prototype van biechtstoelen tussen 1620 en 1780 in de zuidelijke Nederlanden beantwoordden aanvankelijk ook de onze: tussen twee, naar voren geschoven beelden, bevindt zich de zitplaats voor de priester. Daarnaast twee open ruimten waar de biechtelingen, ter weerszijde, geknield plaats kunnen nemen met het gezicht naar de biechtvader gericht. Verder nog daarnaast ter weerszijde weer een beeltenis, tegen de achterwand gelegen of slechts enigszins naar voren geschoven. Het meubel is vanuit de kerk gezien geheel open. Men kan de biechtvader en aan beide zijden de biechtelingen zien. Biechten was -om te zien- een “publiek” gebeuren; men beleed ten aanschouwe van de medegelovigen zijn zonden. Publiek natuurlijk slechts “om te zien”, spreken deed men zacht, of men fluisterde. (N.B.: in een andere afgesloten ruimte (in de sacristie of anderszins) bevond zich een “dovenbiechtstoel”, slechts ruimte biedend aan de biechtvader met één biechteling!) Gaandeweg de tijd wordt het “publieke” van de biecht steeds meer “privaat”: deurtjes voor de plaats van de priester vormden een eerste afscheiding met de kerkruimte, afsluitende mogelijkheden volgen later ook voor de biechtelingen. Middels gordijnen, deuren, of (en daarvoor koos men in 1862 in Bergen op Zoom!) men plaatste de buitenste beelden naar voren en bracht panelen met lijstwerk aan tussen de buitenste en binnenste beelden. De biechteling ging voortaan opzij, achter de naar voren geplaatste beelden om, de biechtstoel binnen. Naar believen kon men ook nog een gordijn achter zich sluiten. Tot rond het midden van de 17^e eeuw waren de beelden van biechtstoelen afbeeldingen van engelen. In minder rijke of vroege exemplaren werden de beelden ook als hermen uitgevoerd (herme: beeltenis waarvan het onderlichaam is uitgevoerd als een al dan niet gestileerde zuil). Gaandeweg in deze eeuw dragen de engelen ook symbolische motieven (o.a. doodshoofd, wieroekvat) en voor het eerst worden rond het midden van de 17^e eeuw de buitenste beelden ook wel afbeeldingen van heiligen. De engelenafbeeldingen worden minder talrijk en verdwijnen tenslotte bijna geheel. Niet zelden waren meerdere biechtstoelen opgenomen in een doorlopende lambrisering ter hoogte van de biechtstoelen. De mooiste en gaafste biechtstoelenseries met lambrisering bevinden zich in de Pauluskerk in Antwerpen.

In de laatbarok vanaf het begin van de 18e eeuw zijn de beeltenissen uitermate dynamisch, fantasierijk en zelfs theatraal. Vanaf die tijd worden de verschillende elementen van de lambrisering waarin biechtstoelen in serie waren opgesteld ook voorzien van médaillons, waarin symbolische motieven, bustes van (ordes)heiligen, etc. waren opgenomen.

Genoemde dissertatie bestuderend kan niet anders geconstateerd worden dat de beide biechtstoelen met engelen die zich in de Gertrudiskerk bevinden te dateren zijn rond 1660. In genoemd boek bevinden zich daarvan prachtige voorbeelden ter vergelijking. Bijzonder treffend is de zeer gelijkende biechtstoel die zich bevindt in de Jacobskerk in Antwerpen en die gedateerd is 1658. In de Gertrudiskerk is bij de biechtstoel onder het schilderij van de kruisafname de engel met het doodshoofd het meest karakteristiek. De decoratie van de drie nissen onder de doorlopende rijk bewerkte kroonlijst is uitbundiger dan bij de biechtstoel aan de andere zijde waarbij beide engelen een wieroekvat dragen.

De dissertatie bevatte, heel verrassend, de ontwerptekening voor de biechtstoel “de verdrijving uit het paradijs”. De tekening bevindt zich in het Antwerps Prentenkabinet (Inv. Nr. 1549) en bevestigt de mening van pastor Rud Smit, die jaren geleden al eens voor het eerst opmerkte dat de al lang bekende ontorechte verwisseling van de buitenste beelden van de biechtstoel van Petrus en de verloren zoon ook op deze biechtstoel van toepassing zou zijn. De tekening is van Willem Ignatius Kerricx (Antwerpen 1682 – Antwerpen 1745), zoon van Willem Kerricx (Dendermonde 1652 – Antwerpen 1719). Willem Ignatius leerde het beeldhouwers-ambacht van zijn vader en was tevens ook schilder, architect, ingenieur, toneelschrijver, dichter en dramaturg. Hij wordt wel de “Antwerpse Leonardo da Vinci” genoemd. De tekening is niet gedateerd, maar de voorstelling past uitstekend in de dramatische uitbeeldingskracht die past bij de dynamiek van de laat-barok. Het rechter tafereel toont hoe na de zondeval een engel met vlamvend zwaard Eva, die haar blik afwendt, de toegang tot het aards paradijs ontzegt. Links wijst de beeltenis van de dood met speer Adam op zijn sterfelijkheid. En ook Adam wendt zich schuld bewust af. De vijfdelige biechtstoel maakte waarschijnlijk ooit deel uit van een ensemble dat in een gesloten lambrisering meerdere biechtstoelen bevatte. De medaillons met daarin vermoedelijk de afbeelding van ordesheiligen, zijn een kenmerk voor een vormgeving die in het begin van de 18^e eeuw toegepast gaat worden. De bekroning boven de plaats van de priester is een andere dan die de ontwerptekening laat zien. Behalve het paneelwerk tussen de beelden, zoals ook bij de biechtstoelen met de engelen toegepast, is de bekroning van de biechtstoel met de afbeelding van de Goede Herder, het werk van Peeters-Divoort uit 1862.

-de biechtstoel “Petrus en de verloren zoon”

Peeters-Divoort werd rond 1860 opdracht gegeven een nieuwe biechtstoel te maken met als voorbeeld de biechtstoel van Adam en Eva. Het meubel werd, overigens nadat het oorspronkelijk niet naar tevredenheid c.q. volgens afspraak was gemaakt, opgeleverd in 1862. De nieuwe biechtstoel was eveneens vijfdelig met in de achterwand medaillons die verbeelden, van links naar rechts, geloof, hoop, liefde en berouw. Het linker tafereel toont Christus die Petrus zegt en hem, ondanks diens verraad, bevestigt als steenrots waarop de kerk zal worden gebouwd. Rechts de verloren zoon die na zijn berouw, door zijn vader vergeving wordt geschonken. In de bekroning een stralenkrans waarop een duif, symbool van de H. Geest, en terzijde twee engelenkopjes.

Bij het gedeeltelijk demonteren van de biechtstoel enkele jaren geleden, noodzakelijk om de ooit verwisselde buitenste beelden hun oorspronkelijke plaats terug te geven, bleek Peeters-Divoort oudere elementen bij deze “nieuwe” biechtstoel te hebben hergebruikt. Zo zijn de engelenkopjes naast de stralenkrans ongetwijfeld 18^e eeuws. De duif is onlangs aangebracht (uit een depot voor kerkelijk erfgoed; oorspronkelijk zacht blank hout, 20^e eeuw), nadat twee gaatjes in het midden van de stralenkrans vele decennia het ontbreken van een ornament verraadden! De duif, symbool van de H. Geest werd vaker op biechtstoelen afgebeeld. Ook op de engelenbiechtstoel op de zuidelijke sluitwand naast het Ibach-orgel. Het restauratiewerk in verband met de herplaatsing van de genoemde beelden bij de twee laatst beschreven biechtstoelen, inclusief het bijmaken van verdwenen attributen en ledematen, werd door A. Kruf verricht.

-retabel in de rode kapel

In 1973 schonk de Stichting “Kermessen en processies” aan de gemeente Bergen op Zoom (anonieme gift) een waarschijnlijk midden 17^e eeuws Vlaams retabel, met de bedoeling het een plaats te geven in de Gertrudiskerk waarvan de verdere restauratie na de brand van 1972 nog maar nauwelijks op gang gekomen was. Bezuiniging en/of tijdsgebrek zorgde ervoor dat het retabel in opslag bleef. De herdenking van 350 jaar heroprichting van de katholieke parochie in 2001 was een gelegenheid om bij die herdenking het retabel te laten restaureren en in de Rode Kapel op de eveneens te restaureren altaartombe te plaatsen. Johanna Jacobs (coördinatie), Huub Kurvers (adviseur monumentenzorg) en Adri Kruf (restauratie en houtbewerking) zorgden voor onderzoek en praktische uitwerking. Zo werd het verbindende middendeel met panelen ter hoogte van het tabernakel tussen retabel en tombe door Kruf nieuw gemaakt. De altaartombe, afkomstig van een zijaltaar uit de Maagdkerk, werd gerestaureerd en de oorspronkelijke marmering in enerzijds uitbundig kleuren en anderzijds in de ingetogen eenvoud van de rand “geteld geld” hersteld. Het geheel werd gecompleteerd door een schilderij van Christus aan het kruis (zie hieronder).

Het altaar werd op Palmzondag 24 maart 2002 ingezegend door mgr. H.C.A. Ernst, emeritus-bisschop van Breda bij gelegenheid van de afsluiting van de viering 350 jaar heroprichting katholieke parochie.

-medaillon met afbeelding van St. Caecilia

Op de muur onder het Ibach-orgel is aangebracht een in hout gesneden medaillon van de heilige maagd Caecilia achter een orgel, afkomstig van het in 1785 voor de Schuilkerk aangekochte orgel. Het was een orgel dat, nieuw gebouwd in 1725 door de bekende orgelbouwer Joannes Baptiste Forceville uit Brussel, voor de Sint Fredeganduskerk te Deurne was geleverd. De orgelkas, waarvan het medaillon deel uitmaakte, was van de hand van de Antwerpenaar Michiel van der Voort (1667-1737). Het medaillon vertoont grote gelijkenis met een zelfde medaillon dat zich bevindt op het nog aanwezige oksaal-orgel van Forceville / Van de Voort in de Jacobskerk in Antwerpen. Het orgel uit de schuilkerk werd in 1828 naar de in 1829 in gebruik genomen kerk van de H. Maagd Maria overgeplaatst en maakte in 1863 plaats voor een nieuw groot orgel van de Duitse orgelbouwer Ibach. Het oude orgel was in 1862 onverkoopbaar. De verkoop van “oude orgelmaterialen” bracht uiteindelijk 148,05 gulden op. Het medaillon bleef kennelijk in Bergen op Zoom. Het gemeentemuseum “Het Markiezenhof” wees het op het eind van de 20^e eeuw de Gertrudiskerk het medaillon en de bazuinblazende engel (zie onder) aan als plaats waar het op zijn best tot zijn recht komt!

-het rugstuk van de orgelbank van het Ibach-orgel

Het Ibach-orgel werd op 27 maart 1864 ingespeeld en gekeurd. Acht maanden nadien kwam een nieuwe grote orgelbank uit Brussel aan. Architect Em.A.J. Cels zal vermoedelijk de ontwerper van het meubelstuk zijn geweest. Brusselse handelaren leverden de versterkende ijzerconstructie en de zinken achterplaat. W.H. Coppens, beeldhouwer te Brussel, tekent voor de uitvoering van het snijwerk. Dit meubel vindt in Nederland zijn gelijke niet.

-de bazuinblazende engel

Ongeveer 15 jaar geleden werd als pendant van de preekstoel tegen de zuidelijke vieringpijler van het schip een bazuinblazende engel geplaatst die eerder een aantal jaren in het Markiezenhof een prominente plaats had ingenomen op de spil van de grote wenteltrap die tot naar de zalen op de bovenste verdieping leidt. Het beeld is een ornament van het orgel dat in 1944 bedolven werd toen de toren van de Zevenbergse r.k. kerk van de H. Bartholomeus werd opgeblazen. Dat orgel ging op een aantal ornamenten en wat houten pijpwerk na verloren. Het betrof een orgel uit 1848, gebouwd voor de toenmalige Zevenbergse katholieke Waterstaatskerk door de orgelbouwers Johannes Vollebregt en Zoon te 's Hertogenbosch. De orgelkas met ornamenten en beelden werd gemaakt door de Antwerpse beeldhouwer J.B. Peeters (1804-1885) die zowel in België als in Nederland heel wat kerkelijk meubilair leverde. In 1931 was het orgel nog overgeplaatst naar de een in Zevenbergen nieuwgebouwde kerk waarvan in 1944 de instortende toren het orgel verwoestte. Gerrit Kemperman, beeldhouwer van beroep, verrichtte na de oorlog herstelwerkzaamheden aan de kerk en mocht als dank voor zijn diensten (mede) een bewaard gebleven engel van het orgel behouden. De ontbrekende bazuin werd door hem gesneden uit een oude eikenhouten ligger van het Markiezenhof. Cees Booy verwierf de engel vervolgens voor het Markiezenhof. Na een herinrichting van het museum is het beeld uiteindelijk in de Gertrudiskerk terechtgekomen.

Genoemde Antwerpse beeldhouwer Jan Baptist Peeters werkte in de stijl van de traditionele Antwerpse barok. Vermoedelijk is J.B. Peeters dezelfde persoon als J.J. Peeters, deken van de Antwerpse beeldhouwers. Ook is waarschijnlijk dat J.B. Peeters een broer van Hendrik Peeters die in 1839 het atelier Peeters-Divoort stichtte. Peeters-Divoort tekent voor de kas van het Ibach-orgel, de werkzaamheden aan de 3 oude biechtstoelen en aan de “nieuwe” uit 1862.

-schilderijen

*”Christus aan het kruis”, schilderij in het retabel van de Rode Kapel, in 2001 verworven vanuit het Franciscanenklooster in Megen; schilderij van rond 1700, variant / kopie van een schilderij van P.P. Rubens (1577-1640) en, na restauratie door Fr. van den Boom, in het retabel aangebracht.

*”Maria met kind”, schilderij boven het altaar in de Mariakapel (vanouds de koorkapel noord, n.b. Onze Lieve Vrouwegilde / Obrecht!) in bruikleen van het Catharijne-convent te Utrecht; kopie naar of uit de school van Anthony van Dijck (1599-1641), Antwerpen.

*“De Kruisafname”, Antwerpen (± 1700?) tussen 1841 en 1845 aan de kerk geschonken door de weduwe J.J. Verlinden.

*“Onze Lieve Vrouw Troosteres der Bedrukten”, academiestuk, in 1861 als pedant van “De Kruisafname” geschonken door de uit Bergen op Zoom afkomstige Antwerpse twintigjarige schilder P. van der Ouderaa (1841-1915)

”De doornenkroning van Christus”, in de kooromgang boven de grafplaat van Adriaan van Reimerswaal. Het is een 17e -eeuwse kopie van het origineel uit 1545, geschilderd door de Italiaan Titiaan (Titiano Vecelli, ca. 1487-1576) dat zich bevindt in het Musée du Louvre, Parijs. Een buste van keizer Tiberius bevindt zich boven het tafereel. Onder de beeltenis van de keizer is op de dwarsbalk leesbaar in kapitalen TIBERIUS-CAESAR.

”Engelbewaarders”, in de kapel van leven en dood. Het is een 17e -eeuwse kopie in de oorspronkelijke gesneden houten lijst. Het origineel is in 1656 gemaakt door de Italiaanse schilders Pietro da Cortona (1596-1669) en bevindt zich in de Galeria Nazionale d’Arte Antica, Rome. In een landschap houdt een zwevende engelbewaarder een kind aan de hand en wijst naar de hemel. Links onder een engelbewaarder en een man.

(Beide laatste schilderijen en het kruis met verguld houten corpus (kapel kooromgang zuid) zijn ongetwijfeld van Vlaamse oorsprong en zijn in bruikleen van het Bisschoppelijk Museum Breda.)

-orgels

**Het Delhaye-orgel (zie onder B III)*

**Het Rogier-orgel (zie onder B III)*

**Het Ibach-orgel (zie onder B III)*

-beelden

*Vlaamse 17^e eeuwse terra-cotta beelden van St.-Sebastiaan en St.-Ambrosius in de meest oostelijke kapel van de zuidelijke kapellen, in gebruik door het gilde van Sint Sebastiaan. De beelden zijn in 1785 door het Borgvlietse Schuttersgilde aan de parochie geschonken en geplaatst naast het altaar van de schuilkerk. In de Maagdkerk waren ze geplaatst onder het orgelbalkon en, zoals zoveel andere objecten destijds in de kerk van de H. Maagd, in 1953 oker-grijs geschilderd. In de negentiger jaren van de 20^e eeuw zijn de beelden gerestaureerd en de polychromie hersteld. **Zie bijlage 3.**

-kandelaars

*in de sluiting van het koor zijn, naast de oude lutherse tafel, twee grote kandelaars geplaatst die in 1727 door de processie naar Kevelaer aan de parochie zijn geschonken. In de Schuilkerk aan de Korenmarkt en in de kerk van de H. Maagd Maria waren ze eveneens geplaatst bij het altaar.

*op het altaar in de rode kapel en in de kapel van dood en leven: 18^e -eeuwse koperen kandelaars.

*groot altaarkruis (19^e eeuw) in de koorsluiting achter de Lutherse tafel. Bijbehorende kandelaars rond het priesterkoor en elders. Kruis en kandelaars eertijds op (zij)altaren in ruimer aantal aanwezig. Een tweede, identiek kruis met kandelaars in de noordelijke sluiting van het 2^e transept.

Geen bewijs, maar het kan niet anders of de kruisen en grote en kleinere kandelaars zijn uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstig!

-liturgisch vaatwerk, o.a

-Kelk (1730), verguld zilver, Antwerpen

-Monstrans (1707), geschenk van Elisabeth van Lanschot

-Reliekhouders, zilver, tweede helft 18^e eeuw, Antwerpen

-Crucifix, verzilverd messing, 1720, geschenk van Clara van Hoorn, Antwerpen

-Hostiedoosje, 18^e eeuw, Antwerpen

-Ciborie, wierookvat, ampullen, godslamp: Zuidelijke Nederlanden, 19^e eeuw

B II

Graven en begraven

Tijdens de restauratie van de Gertrudiskerk, onderbroken door de enorme brand van 1972, is veel omtrent graven en begraven in en rond de Gertrudiskerk onderzocht. In “*Grafmonumenten in de Grote of Sint-Gertrudiskerk te Bergen op Zoom*” (zie geraadpleegde literatuur) is nagenoeg alles rondom graven en begraven uitvoering beschreven. Een aantal zaken, in het bijzonder die welke direct de cultuur van de christelijke religie raken, mogen in dit kader evenwel niet ontbreken.

Ligging van de graven

Veel (grotere) kerken in onze streken, zoals de Gertrudiskerk, zijn kruiskerken: in de (vereenvoudigde) plattegrond herkent men het christelijke kruis. De “staande” balk wordt gevormd door het (meestal) langste deel en is het z.g. “schip”, het (meestal) kleinere deel het z.g. “koor”. De “dwarsbalk” doorsnijdt de “staande” balk in de “viering”.

Of het nu een grote of kleine kerk betrof, een kruiskerk, of een kerk met één beuk of een hallenkerk (meer beuken): de “staande” balk van kerkgebouwen werd in de middeleeuwen (en wellicht nog wel) zo mogelijk gebouwd in oost-westelijke richting. De sluiting van de koorruiimte (de bovenkant van het kruis, waarbinnen het hoofdaltaar gelegen was en waaraan de priester de gemeenschap ook letterlijk voorging met het gezicht naar oosten, ook wel eens als “met de rug naar het volk” omschreven), vormde de oostelijke zijde van de kerk. De voorzijde van de kerk (de onderkant van het kruis), daar waar zich de formele hoofdingang bevond, was de westelijke zijde van het gebouw. Het oosten (van de drie wijzen en de leidende ster), daar waar het licht begint te worden, waar de zon opkomt en de richting vanwaar het hele uitspansel zijn helderheid ontvangt, is in de christelijke traditie de zijde waar aan het eind der tijden Christus zal verschijnen. De verrijzenis en de opstanding der doden zal zich dan, zoals is aangezegd, voltrekken. De overledenen zijn daarom begraven met de voeten naar het oosten zodat bij de opstanding het gelaat reeds gericht zal zijn naar Christus (en naar het altaar). Priesters evenwel werden juist andersom begraven, zodat zij bij de verrijzenis met het gelaat in de richting van de gelovigen zullen opstaan. Nog steeds wordt meestal, bij de begrafenis van een priester, deze in de kerk opgebaard met het gelaat in de richting van de gelovigen. Grafzerken dekten het graf zo, dat de tekst leesbaar was vanuit het oosten. Van deze richtingen getuigden in 1969 ook in en bij de Gertrudiskerk de toen aanwezige 93 horizontale grafzerken; het merendeel daarvan in de kerk, enkele in de zuidelijke kerktuin.

Daarnaast: kerken wijzen in de hoogte naar de hemel; in die zin overtreft de gotische stijl (de Gertrudiskerk in zijn oorspronkelijke vorm!) nog de eraan voorafgaande romaanse stijl. Beide stijlen met als exponent één of meer torens; beide ook in het interieur als een vooruitblik naar het hemelse hiernamaals!

Begraven in de kerk of in de kerktuin/op het kerkhof

Begraven in kerken was al in de middeleeuwen “de” plaats om begraven te worden. Maar deze plaats was voorbehouden voor slechts weinigen: de aanzienlijken en/of vermogenden. De meeste overledenen werden begraven in de kerktuin, op het kerkhof. Dat gold voor de Gertrudiskerk, maar ook in de kloosterkerken of -kapellen en op de kloosterkerkhoven, waarvan er tot de reformatie (1580) in onze stad diverse waren.

Onderzoek ten tijde van de restauratie leerde dat er in het noordwestelijke kerkschip van de 13^e eeuwse voorloper van de Gertrudiskerk begraven is, en zeker is dat ook het geval rondom de toenmalige kerk. Aangenomen mag worden dat zich in de Gertrudiskerk alleen al nog steeds de resten bevinden van meerdere duizenden overledenen, aldaar begraven vanaf de 13^e eeuw tot het begin van de 19^e eeuw. We kennen de namen van enkele honderden van hen. We weten dat bekende ingezetenen als de militair gouverneur van de stad Paulus Backx (gest. 1606), de kunstschilder Gerard Houckgeest (gest. 1661), de bankier en pedagoo Louis Porquin (gest. 1573) en de zeevaarder Joris Spilbergen (gest. 1620) er begraven zijn. De plaats waar ze begraven liggen is evenwel onbekend; hun grafzerken zijn al lange tijd verdwenen (oorlog, vernieling, vloerverhoging, hergebruik...).

Vanaf 1829 was het verboden in kerken en op de kerkhoven in de bebouwde kom te begraven.

Uitzonderingen bleven evenwel nog gelden tot 1866. De oudste zerken uit de Gertrudiskerk zijn te dateren uit de 15^e eeuw. Zerken uit de 19^e eeuw bevinden zich er ook, voor de kerkrestauratie evenwel merendeels afkomstig uit de zuidwestzijde van het kerkhof (thans tuin).

Ooit waren, m.u.v. de westzijde, rondom de gehele kerk kerkhoven. Door de eeuwen heen werden ook graven geruimd en het gebeente niet alleen op het kerkhof maar ook in de kerk verzameld herbegraven. In januari 2007 nog werden ten behoeve van de herplaatsing van de kiosk op het Thaliaplein, in een kelder van een voormalig vijftiende eeuwse huis, het gebeente van naar schatting ruim duizend mensen teruggevonden en herbegraven op het huidige kerkhof aan de Mastendreef.

Begraven worden in de kerk was een zaak van geld, standing, aanzien, verdiensten, e.d. Graven konden zijn uitgevoerd als eenvoudig kistgraf, individuele grafbak, familiegrafbak of familiegrafkelder. De graven voor één persoon zijn ouder dan die welke méér personen kunnen bevatten. Het kistgraf bevond zich eenvoudig in de aarde waarboven een graftegelf of eventueel een grafsteen. Een grafbak (klein of groter/dieper) had gemetselde stenen muurtjes met gestuukte wanden en was van boven afgesloten door een grafzerk. Grafkelders hadden stenen wanden, een stenen eveneens gestuukt gewelf en een plavuizen vloer. De kelder was middels een stenen trap, bijna steeds vanuit het westen, toegankelijk. De toegang tot de trap werd afgedekt door een zerk. Tussen trap en kelderruimte bevond zich een weg te nemen houten wand. In kelders en bakken konden kisten ook op elkaar worden gestapeld worden. Op de onderste kisten waren dan ijzeren staven gelegd waarop de bovenste rustten. Thans bevinden zich in de kerk nog een aantal intacte kelders en bakken, soms

gedeeltelijk, soms geheel ingestort. Niet zelden is het hout van de kisten nog intact, het ijzer van spijkers en staven is meestal sterk verroest. Waar mogelijk is bij de restauratie zo veel mogelijk alles intact gelaten en indien nodig bakken en trapruimten naar de grafkelders met geel zand gevuld. Onder A (zie opsomming van het erfgoed) worden de vertikaal opgestelde grafplaten, epitafen en de grote grafmonumenten genoemd uit de 16e en 17e eeuw die getuigen van de stadsgeschiedenis. Van de vele eens aanwezige rouwborden is er slechts één bewaard gebleven. Veel schade (naast oorlogsgeweld, vandalisme en ander onheil) is opzettelijk toegebracht in het laatste decennium van de 18e eeuw tijdens de Bataafse Revolutie. Nagenoeg alle rouwborden, rijk voorzien van heraldiek, die tot dan toe nadrukkelijk in het kerkinterieur aanwezig waren, moesten het ontgelden. Ook de heraldische wapens die op de grafzerken vaak nadrukkelijk aanwezig waren, zijn in die tijd van nogal wat zerken afgehakt. Grafplaten, rouwborden, epitafen en ook de grote wandmonumenten met tombes en opbouw bevonden zich uiteraard in de nabijheid van het graf van betreffende overledene(n).

De graven na de kerkrestauratie

Ook de brand van 1972 heeft zijn sporen nagelaten op grafzerken en grafmonumenten. Een aantal zerken is onherstelbaar vernield, weer andere, in meerdere stukken gebroken als zodanig neergelegd, en van weer andere kon slechts een substantieel deel in de kerkvloer worden opgenomen. Toch zijn relatief veel zerken (gedeeltelijk) bewaard gebleven. De meeste grafmonumenten konden worden gerestaureerd.

De restauratie van de kerk werd afgesloten met het aanleggen van een vloerverwarming. Het gehele schip met de voormalige zijbeuken, het 1^e transept, de viering, het koor en de kooromgang kreeg daartoe een betonnen bevoering. Onder deze bevoering bevinden zich nog steeds (in hun graven of anderszins) de stoffelijke resten van vele, vele honderden overledenen uit grofweg de 13^e t.m. de 18^e eeuw. Op deze bevoering de slangen van de verwarming in hun bedding, daarboven een afdeklaag en tenslotte plavuizen: nieuwe in kerkship en zijbeuken, oude in de overige ruimten. De (delen) van grafzerken werden niet gelegd op hun oorspronkelijke plaats maar daar waar geen vloerverwarming aanwezig is. Het zijn de plaatsen waar het minst gelopen wordt en waardoor een betere conservering mogelijk is. Het betreft de beide armen van het tweede transept, de kooromgang grenzend aan het tweede transept, de beschikbare schipkapellen en de torenhal. Gestreefd is wel de zerken zo dicht mogelijk te herleggen bij de plaats waar ze in 1969 zijn aangetroffen en eveneens in de oost-west ligging. De zerken zijn gelegd op gestabiliseerd zand en ingebed tussen oude plavuizen. Het is bijzonder boeiend de ontwikkeling in vormgeving, stijl, symboliek e.d. van de nog aanwezige zerken en zerkfragmenten te ontdekken. De gotiek, de renaissance (waaronder de zerken van enkele priesters/kanunniken), de barok, het classicisme en, zonder enige ornamentiek, de 19^e eeuw: alle perioden zijn in hun eigen vormgeving, karakteristieke teksten, lettertype, etc. vertegenwoordigd.

Grafmonument 1989

Op 2 september 1988 zijn vanuit de voormalige parochiekerk van de H. Maagd Maria de stoffelijke resten van heren en vrouwen, markiezen en markiezinnen van Bergen op Zoom en hun verwanten naar de Gertrudiskerk overgebracht. Met een sobere dienst zijn de stoffelijke resten in een nieuwe kist herbegraven in de nieuwe grafruimte, gelegen in de kleine koorkapel achter de Rode Kapel. Sinds 1829 rustten ze in een andere kist in een grafkelder onder het priesterkoor voor het hoogaltaar in de absis van de Maagdkerk.

De rustplaats van de overleden, steeds katholiek gebleven adellijke heren en vrouwen, markiezen en markiezinnen van Bergen op Zoom, bevond daarvoor zich eerder vanaf ± 1470 in de meest oostelijke koorkapel van in de Gertrudiskerk en vanaf 1565 in het Nieuwe Werk. Na 1700 vervolgens in de kapel van het Markiezenhof en, na afbraak van die kapel (1709), in een grafkelder onder de hofzaal. In 1829 werden de resten overgebracht naar de toen in gebruik genomen katholieke kerk van de H. Maagd Maria ten Hemelopneming. Ruim een jaar na ingebruikname van de Gertrudiskerk, als vermeld, daarheen overgebracht. Het graf bleek de stoffelijke resten van tenminste elf personen te bevatten. Op 1 december 1989 onthulde Corneel Slootmans, oud-gemeentearchivaris, bij het graf een nieuw grafmonument van de hand van beeldend kunstenaar J. van der Smissen. Het bestaat uit een aan de bovenzijde schuin afgehaakte zuil (symbool voor het uitsterven in 1567 van de Bergse tak van het geslacht Glymes). Op het breukvlak, in brons uitgevoerd, het wapen dit geslacht, beschermd door een adelaar, symbool voor de Evangelist St. Jan, patroonheilige van de meeste heren uit deze familie. Ter weerszijden in brons de wapens van de familie Van den Bergh en van de familie De la Tour d'Auvergne. Links van het gedenkteken een plaquette (tekst drs. Nic. Grosfeld). Ingehaakte tekst op de voorzijde van de zuil in kapitalen: Hier rusten Heren en Vrouwen van Bergen op Zoom uit de geslachten Glymes, Van den Bergh, De la Tour d'Auvergne 1470-1710.

B III

De “Orgeltuyn”

Amsterdam heeft een “Orgelpark”, een gesloten kerk uit 1916/1918, de z.g. Parkkerk aan het Vondelpark in de Gerard Brandtstraat, in 2005 gerestaureerd. Daarin zijn sedertdien 5 grotere orgels geplaatst uit de 20^e en 21^e eeuw (een 6^e orgel, een nieuw groot barok-orgel, is in voorbereiding), een kistorgel, een draaiorgel en twee vleugels. De kerk wordt veelvuldig als concertruimte gebruikt, waarbij het orgel (ook met een vocale of instrumentale solist en met vocale of instrumentale ensembles) centraal wordt gesteld.

Bergen op Zoom heeft een “Orgeltuyn”. Met drie rijksmonumentale orgels uit de 18^e en 19^e eeuw en twee kistorgels mogen we wel van een “tuyn” spreken.

Op zondag 26 januari 2014 werd met een concert door de bekende organist Ton Koopman stilgestaan bij het feit dat het Ibach-orgel 150 jaar bestaat. Na afloop van het concert onthulde hij onder het orgel een plaquette met als herinnering daaraan onderstaande tekst:

IBACH-ORGEL.

Hoofdorgel, gebouwd door gebr. C. Rud. & Richard Ibach (Barmen, Duitsland) voor de voormalige kerk van de H. Maagd Maria ten Hemelopneming (Bergen op Zoom) en ingespeeld op 27 januari 1864. De monumentale orgelkas is ontworpen door architect Em.A.J. Cels (Brussel) en vervaardigd in het atelier Peeters-Divoort (Turnhout). Het orgel werd ingrijpend gewijzigd en is in 1988 overgebracht naar de St.-Gertrudiskerk. Restauratie en reconstructie in 2011 door Verschueren Orgelbouw (Heythuysen). Thans het grootste en enig bewaarde drieklaviers orgel van de firma Ibach, beschikkend over 42 registers, verdeeld over drie manualen en vrij pedaal. Deze plaquette is aangebracht bij een orgelconcert door Ton Kopman op 26 januari 2014 bij gelegenheid van het 150-jarig bestaan van het Ibach-orgel.

Bij deze gelegenheid werden tevens, enkele dagen tevoren, bij de drie ingangen van de kerk door de Gemeente Bergen op Zoom, ter informatie voor toeristen en andere belangstellenden, drie borden aangebracht m.b.t. bovengenoemde Orgeltuyn. Deze bevatten de tekst:

ORGELTUYN ST.-GERTRUDISKERK

Koor:

*-Vlaams orgel ca. 1730 (rijksmonument)
Vermoedelijk gebouwd door Louis II Delhaye, Antwerpen.
Oorspronkelijke locatie onbekend.
Restauratie 1969 door L. Verschueren;
sinds 1987 in de St.-Gertrudiskerk;
I man., 9 reg.*

*-Rogier-orgel 1857 (rijksmonument)
Oorspronkelijk gebouwd voor de voormalige lutherse kerk
door Cornelis J. Rogier, Bergen op Zoom.
Restauratie 1981 door A.H. de Graaf;
partiële restauratie en overplaatsing naar de Gertrudiskerk 2010
door Elbertse Orgelmakers.
I man., 9 reg.*

*-Klop-kistorgel 1987
Gebouwd door Gerrit C. Klop, Garderen;
I man., 4 reg.*

Middenschip:

*-Ibach-orgel 1864 (rijksmonument)
Gebouwd door gebr. C. Rud & Richard Ibach, Barmen (Duitsland)
voor de voormalige r.-k. H. Maagd Maria ten Hemelopneming;
sinds 1988 in de St.-Gertrudiskerk.
Restauratie/reconstructie 2011 door Verschueren Orgelbouw;
III man., vrij ped., 42 reg.*

Sacramentskapel:

-Avia-kistorgel 1977

Gebouwd door Avia Orgelbouw, Bergen op Zoom;

1 man., 4 reg.

*In de monografie “Een magtig Toonwerk”, uitgegeven bij de restauratie van het Ibach-orgel in 2011, wordt, behalve aan het Ibach-orgel, ook uitvoerig aandacht geschonken aan de andere orgels die zich in de Gertrudiskerk bevinden. Het in 1972 verbrande Delaye-orgel en de nu aanwezige orgels zijn op een bijzondere manier middels Vlaanderen c.q. België door hun geschiedenis met elkaar verbonden.

-voormalig Delhaye-orgel (1771-1972)

Het orgel dat twee decennia na de verwoesting en de herbouw van de Gertrudiskerk in 1771 nieuw gebouwd werd, werd geleverd door de Vlaamse Orgelbouwer Delhaye (ook wel Del Haye of Delahaye geschreven). Orgelbouwers staan en stonden vaak in de traditie van een familiebedrijf. Louis I Delhaye (1670?-1725?) vestigde zich eerst in Gent en verhuisde zijn bedrijf ca. 1724 naar Antwerpen. Zijn zoon Louis II (1696?-1781) was de bouwer van het orgel in de Gertrudiskerk. De orgelkas werd vervaardigd door Omer Favier, schrijnwerker te Antwerpen. De orgelkassen van de Delhaye's zijn evenwel vaak het ontwerp van de orgelbouwer zelf en niet meer spreekwoordelijk afhankelijk van de bepalingen van de opdrachtgever. Louis II onderhield het orgel in Bergen op Zoom tot 1779. Daarna volgden Hendrik H. Hess en vervolgens P. Wannewitz, beiden uit Gouda. Laatstgenoemde voerde in 1823 een grote reparatie uit. De Bergen op Zoomse orgel- en meubelmaker Cornelis Johannes Rogier kreeg vanaf 1841 het orgel in onderhoud, leverde in 1849 nieuwe balgen en bouwde in 1865/66 het orgel om. Over Cornelis J. Rogier zie hieronder. Nog opmerkelijk: in de 20^e eeuw was de componist Daan Manneke van 1958 tot 1966 organist van de Gertrudiskerk. Het orgel verbrandde in 1972. Zie eventueel verder “Een magtig Toonwerk” pag. 46 t.m. 49; pag. 116 t.m. 118.

-het huidige Delhaye-koororgel (rond 1720)

In de Gertrudiskerk bevindt zich sinds 1987 een koororgel dat vanuit de Maagdkerk naar de Gertrudiskerk was overgeplaatst. Die overplaatsing gebeurde kort voor de inzegening van de kerk die op 12 april 1987 door bisschop Ernst plaatsvond. Het orgel was in 1969 door het kerkbestuur gekocht bij orgelbouwer Verschueren (Heythuysen) om nabij het liturgische centrum voor de koorbegeleiding gebruikt te worden. Het instrument, afkomstig uit een niet-historisch kerkgebouw in Achterbos (nabij Mol, België), stond gerestaureerd te koop bij de orgelbouwer. Veel was er verder niet over bekend tot bij het schrijven van de monografie “Een magtig Toonwerk” (waarin ook de andere orgels beschreven werden) de belangstelling verder werd gewekt. Han Bos zag in de kas van een Delhaye-orgel van rond 1720 in Neerleylisse (Waals-Brabant) grote overeenkomsten met ons orgel. Bovendien maakte orgelbouwer Verschueren onlangs kennis met een te restaureren Delhaye-orgel te Donk bij Maldegem, gebouwd door Louis I. Ook dit orgel, samen met nog enkele andere fronten uit het “huis” Delhaye, maakt het bijzonder waarschijnlijk dat “ons” orgel van Louis I Delhaye zal zijn, gebouwd rond 1720. E.e.a. werd recent door een nauwkeurig onderzoek door Verschueren-orgelbouw nog eens bevestigd! De middentoren met het Ionisch kapiteel, de labrequins boven de frontpijpen, de gebogen bovenlijsten die door middel van voluten aan de stijlen van de toren zijn gehecht: alles is karakteristiek voor de orgelkassen van de orgelbouwers Delhaye! Het in 1972 verbrande orgel (gebouwd in 1771) was dus van de zoon van Louis I, Louis II Delhaye. Zie eventueel verder “Een magtig Toonwerk” pag. 105 en 106.

-Orgelbouwers Delhaye: Louis I (1670?-1725?) Gent/Antwerpen
Louis II (1696?-1781) Antwerpen
Dieudonné Joseph (1725-1811) Antwerpen
Jacobus Josephus (?? - 1845) Gent/Antwerpen
Jean Corneille Charles (1809-1863 Merksem) Antwerpen

-Rogier-orgel (1857)

De Bergen op Zoomse meubel- en orgelmaker Cornelis Johannes Rogier (1804-1885) is tussen 1822 en 1828 in de leer geweest bij schrijnwerkers en orgelmakers in Zuid Nederland, vermoedelijk (ook)

in Antwerpen. Hij woonde sinds 1840 tot aan zijn overlijden in de woning, thans Lievevrouwestraat 20. Zijn werkplaats bevond zich achter zijn huis. In 1842 wil hij ook als orgelmaker opgetekend worden. Hij is "Schrijnwerker, Orgelmaker en alle Kerkelijke Meubelementen te Bergen op Zoom". Hij onderhield orgels, zoals tussen 1835 en 1858 het uit de Schuilkerk afkomstige instrument in de kerk van de H. Maagd Maria, en tussen 1841 en 1884 het Delhay-orgel in de Grote of Sint Gertrudiskerk. Laatstgenoemd orgel werd door hem in 1865/66 omgebouwd en gemoderniseerd. Hij bouwde ruim 15 kleinere orgels in West Brabant en Zeeland. Zowel wat betreft de vormgeving en detaillering van de orgelkas als wat betreft klank sluit hij aan bij de laat 18^e eeuwse Antwerpse traditie. De orgelkasten en het mechanisch orgelgedeelte maakte Rogier zelf, het pijpwerk betrok hij van elders, ongetwijfeld uit Antwerpen.

In zijn werkplaats bevond zich sedert 1857 enige jaren een afgewerkt orgel, getuige een notitie in de ventielkast dat het orgel op 3 december van dat jaar was voltooid. Rond 1860 waren de Lutheranen voor hun kerkgelegenheid in de Margrietenkapel aan de Geweldiggersstraat op zoek naar een nieuw orgel. De keuze viel op het orgel in Rogiers werkplaats. De mechaniek moest worden gecorrigeerd, een pedaal worden toegevoegd en het snijwerk aangepast. Op 14 juni 1863 werd het orgel als balustrade-orgel in de Lutherse kerkgelegenheid in gebruik genomen. Opmerkelijk: tot 1863 is het pijpwerk in de orgels van Rogier van eenzelfde factuur, homogeen, van hoogwaardig materiaal en met een fijnzinnige toongeving. Na 1863 maakt hij gebruik van heterogeen, tweedehands pijpwerk. Toevallig? is 1863 het jaar dat de laatste telg van het huis Delhaye in Merksem overleed. In detaillering van de kasten (vergelijk de kappen boven de pijpentorens, de lambrequins en andere details met die van het in 1972 verbrande orgel!) én in het pijpwerk verraadt het werk van Rogier de traditie van Delhaye! Was wellicht Rogier ook leerling van Jacobus Josephus en betrok hij pijpwerk van Jean Corneille Charles Delhaye?

Kort de verdere geschiedenis: de Lutheranen verlieten in 1939 de Margrietenkapel en betrokken een nieuw kerkgebouw aan de Faurestraat. Anders als oorspronkelijk de bedoeling was wordt het orgel tóch in de nieuwe kerk opgenomen met weglating van bekronende vazen en een beeldje. In 1981 wordt het orgel, inmiddels rijksmonument, gerestaureerd door A.H. de Graaf. In 2009 moeten de Lutheranen hun kerkgebouw afstoten. Het Lutherse erfgoed wordt aan de stadskerk van Gertrudis toevertrouwd. Zowel de Lutheranen als de Gemeente Bergen op Zoom stellen het op prijs dat het enige gaaf bewaarde orgel van Rogier voor Bergen op Zoom behouden blijft. Na nogmaals partiële restauratie door Elbertse Orgelbouw is het Rogier-orgel, mét historiserende bekronende ornamenten, in de Orgeltuin St-Gertrudiskerk een heel bijzonder onderdeel. In klank, vormgeving en gebruiksmogelijkheden is het een duidelijk herkenbaar "protestants" instrument.

Op 27 oktober 2013 werd met een Lutherse Vesper en een concert door Aart Bergwerff "150 jaar Rogier-orgel" oecumenisch gevierd in een brede Evangelisch-Lutherse kring. Op 28 februari 2016 werd het instrument, belangrijk cultureel erfgoed voor Bergen op Zoom, tijdens een Lutherse Viering in eigendom overgedragen aan de Gertrudis Cultuurstichting.

Zie eventueel verder "Een magtig Toonwerk" pag. 106-111.

-Cornelis Rogier J. voorzag West Brabant en Zeeland ook van overig kerkmeubilair. Bij een verandering van het altaar in de Maagdkerk in Bergen op Zoom verleende Rogier in 1834 en 1836 zijn diensten. Zijn medewerking aan het nieuwe grote altaar van Peeters-Divoort in 1861 werd, uit onvrede over zijn geleverde werk, beëindigd. Zeker is dat zijn inbreng in het meubilair van de St. Janskerk in Roosendaal groot en succesvol was. Samen met Jan Baptist van Hool werden tot stand gebracht de daar thans nog aanwezige preekstoel, biechtstoelen en het grote hoogaltaar. Voor verdere informatie over dit orgel in het bijzonder en over het werk van (de familie) Rogier in het algemeen zie "Twaalf ambachten, één familie".

-Ibach-orgel (1863/64)

Orgelbouwers zijn vaak de makers van zowel het instrument als van het meubel dat het instrument omgeeft. Dikwijls is het meubel ook constructief onderdeel van het instrument. Voor het Ibach-orgel geldt dat niet: van januari 2009 t/m augustus 2010 was in de kerk een lege orgelkas te zien! In het geval van het Ibach-orgel was de firma Ibach de bouwer van het instrument waar rondom een ander bedrijf, dat van Hendrik Peeters-Divoort uit het Belgische Turnhout, het meubel, de z.g. orgelkas maakte. Natuurlijk was er tevoren wel overleg over de maatvoering e.d. Voor het instrument koos het Bergse kerkbestuur voor het beste, het nieuwste, dat er op orgelgebied voorhanden was en men vond dat bij het Duitse, in Barmen bij Wuppertal gelegen bedrijf van de gebroeders C. Rud & Richard Ibach. Voor de kas zocht men het dichterbij, want men had goede ervaring met de Belgen. Men kende

de Brusselse architect Emanuel Antoine Joseph Cels (1821-1894). Deze had in 1856 een ontwerp gemaakt voor een toren en gevelwand voor de Maagdkerk, van welk ontwerp alleen een lagere toren, in 1858 werd uitgevoerd. Cels tekende ook het hek dat sinds 1860 het kerkplein van de Grote Markt scheidde. (Het middendeel van dit hek is thans nog aanwezig als toegang tot de kerktuin van de Gertrudiskerk aan de zijde van de Kerkstraat). Men kende ook het bedrijf Peeters-Divoort dat het hoogaltaar van 1861 ontworpen en gebouwd had, dat in 1862 een nieuwe biechtstoel had gemaakt en de andere had gemoderniseerd. De ervaring met Peeters-Divoort en de grote naam die het bedrijf in België en Zuid Nederland had, bepaalden de keuze. Cels werd in 1862 gevraagd een orgelkas te ontwerpen en vorm te geven aan een nieuw orgel- en koorbalkon. Architect en uitvoerders zorgen voor een resultaat dat naadloos paste in de architectuur van de Maagdkerk. Voorts ook bijzonder: een Duits orgel in een Belgische kas in een Nederlandse kerk! Tegen de torenwand waar in 1972 een Vlaams orgel uit 1771 verbrandde staat sedert 1988 een unieke Vlaams/Belgische orgelkas met daarin, sinds 2011, een uniek orgel!

Zie eventueel verder “Een magtig Toonwerk” pag. 87 t/m 103.

-Em.A.J. Cels was zoon van de schilder Cornelis Cels (1778-1859). Deze werkte onder andere voor koning Willem I. Cornelis Cels leverde voor de Pauluskerk in Antwerpen in 1830 voor het hoofdaltaar een nieuw schilderij “De Kruisafneming” dat thans nog aanwezig is. De oorspronkelijk aanwezige schilderijen voor het altaar van Rubens en Boeyermans waren in 1794 door de Fransen opgeëist, naar Frankrijk overgebracht en niet meer teruggegeven.

-Peeters-Divoort leverde (in chronologische volgorde) in Noord Brabant in Zundert een preekstoel en twee biechtstoelen (rond 1840), in Etten een neogotisch altaar, in Schijndel een neogotische preekstoel, in Bergen op Zoom boven omschreven werk, in Prinsenbeek een neogotisch altaar en in Breda, in de kathedrale kerk Sint Antonius van Padua, een preekstoel (1868), wellicht het bekendste werkstuk dat de firma in Nederland leverde.

Zie voorts de bijlagen

Bijlage 1: Het werk van Johan Collette, aanwezig in de Gertrudiskerk van Bergen op Zoom

Bijlage 2: Vlaamse interieurstukken en het algemeen en uit Antwerpen in het bijzonder

Bijlage 3: Artikel Gildekapel

**Bijlage 4: Het rusteloos gebeente (uit: De Waterschans nr. 4, 1988);
Feiten over het grafmonument (uit: De Waterschans nr. 1, 1990);
Het rusteloos gebeente; vervolg (uit: De Waterschans nr. 3, 1990).**

geraadpleegde literatuur:

*Booij, Kees en Willem van Ham (1993) ‘Grafmonumenten in de Grote of Sint-Gertrudiskerk te Bergen op Zoom’: *Studies uit Bergen op Zoom* 9, Bergen op Zoom

*Ham, Willem van (1988) *De Grote of Sint Gertrudiskerk te Bergen op Zoom*, Bergen op Zoom

*Ham, Willem van (1990) ‘Ter ere van “De Maagd”’: *Studies uit Bergen op Zoom* 8, Bergen op Zoom

*Inventarislijsten van het kerkelijk kunstbezit van de parochie H. Maagd Maria te Bergen op Zoom, 1966/1973 e.v.

*Jespers, Frans en Ad van Sleuwen (1978) *Tot roem van zijn makers*, Den Bosch

*Laarhoven, Jan van e.a. (1979) *Naar gothieken kunstzin*, uitgave: Het Noord Brabants Museum, Den Bosch

*Mooij, Charles de (1998) *Geloof kan bergen verzetten*, Hilversum

*Mooij, Charles de (1983) ‘Om de vruchten van Gods berg’: *Studies uit Bergen op Zoom* 4, Bergen op Zoom

*Peeters, Flor en Maarten Albert Vente (1968/1984) *De orgelkunst in de Nederlanden*, Antwerpen/Amerongen

*Roode, Adriaan v. en Marc van der Steen; Willem Vermeulen, red. (2016) *Twaalf ambachten, één familie. Wederwaardigheden van de familie Rogier in het negentiende- en twintigste-eeuwse Bergen op Zoom*.
Uitgave: De Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom.

*Sirjacobs, Raymond (2001) *Sint Pauluskerk Antwerpen Historische Gids*, Antwerpen

*Vermeulen, Willem, red. (2011) *“Een magtig Toonwerk. Geschiedenis en restauratie van het Ibach-orgel in Bergen op Zoom”* waarin gegevens over alle vroegere en huidige orgels in de Gertrudiskerk.
Uitgave: De Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom in samenwerking met De Stichting Restauratie Ibach-orgel Bergen op Zoom, Bergen op Zoom

*Zajadacz-Hastenrath, Salome (1970) *Das Beichtgestühl der Antwerpener St. Pauluskirche und der Barockbeichtgestühl in den südlichen Niederlanden*, Brüssel

Niets uit deze syllabus mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook zonder voorafgaande toestemming van de betreffende auteur/samensteller.

Bijlage 1

Het werk van Joan Collette, aanwezig in de Gertrudiskerk te Bergen op Zoom.

Met de restauratie van de grotendeels 15^e eeuwse Gertrudiskerk werd begonnen in 1969. De werkzaamheden werden in 1972 onderbroken door een enorme brand die nagenoeg de hele kerk teisterde. Desondanks is daarna de restauratie toch hervat en werd voltooid in 1987. Het Gemeentebestuur van Bergen op Zoom gaf in april 1987 het gebouw in gebruik aan het bestuur van de parochie van de H. Maagd Maria. De parochie verliet het eigen “Waterstaats” kerkgebouw uit 1829, toegewijd aan de H. Maagd Maria ten Hemelopneming, eveneens gelegen aan de Grote Markt. Deze kerk werd tussen 1987 en 1990 verbouwd tot “Stadsschouwburg De Maagd”.

In “De Grote of Sint Gertrudiskerk te Bergen op Zoom” (W.A. van Ham, 1988) lezen we bij de beschrijving van het kerkdeel dat het zuidelijke deel van het tweede transept genoemd wordt: “De sfeer in dit deel van de kerk is heel anders dan in de rest van het gebouw door de lichtval. Hier is namelijk gebrandschilderd glas in het muurwerk geplaatst, afkomstig van ramen, in 1953 ten behoeve van de Sint Josephkerk gemaakt door de glazenier en kunstschilder Joan Collette (1889-1958). In een tijdens de restauratie opnieuw geopend venster in de westwand van genoemd transeptdeel ramen uit de Mariakapel van genoemde kerk. In de zuidmuur van dezelfde ruimte ramen ter ere van Sint Joseph uit de aan deze heilige toegewijde kerkkapel.”

In het Maria-raam is links de zegevierende Kerk en de rechters de strijdende Kerk afgebeeld. Het raam van Sint Joseph toont verschillende taferelen: links onder het heilig huisgezin, en boven Maria en Joseph, rechts de opneming van Joseph in de hemel.

Waar genoemd kerkdeel overgaat in de oostelijke kooromgang:

“een eveneens tijdens de restauratie geopend venster, waarin delen van glas-in-loodramen, die de offers van Mechisedech (links, Genesis 13: 18-20) en van Abraham (rechts, Genesis 22: 1-18) voorstellen. De glazen werden in 1957 door de eerder genoemde Joan Collette voor het koor van de Sint Josephkerk gemaakt”.

In “Ter ere van ‘De Maagd’” (W.A. van Ham, 1990) worden de twee gebrandschilderde ramen van Joan Collette besproken die zich -sinds het begin van de negentiger jaren van de 20^e eeuw- in de Gertrudiskerk bevinden en die hangen voor de aanwezige ramen in het muurwerk van twee schipkapellen gelegen aan de zuidelijke zijde van de kerk.

In het kerkship staande ziet men in de rechter kapel het raam met daarop de Boodschap van de Engel aan Maria en in de linker kapel het raam met onder het sterfbed van Maria en daarboven haar Ten Hemelopneming.

De oorspronkelijke locatie van deze ramen was de absis / priesterkoor van de in 1987 gesloten kerk van de H. Maagd Maria ten Hemelopneming, gelegen aan de westelijke zijde van de Grote Markt in Bergen op Zoom. In “Ter ere van ‘De Maagd’” lezen we: “Vijf jaar nadien (na 1925), na de vernieuwing van het priesterkoor, plaatste het atelier Jean van Rooijen uit Roermond twee glas-in-loodvensters in dat kerkgedeelte, naar een ontwerp van Joan Collette. Deze vensters zijn thans uit de kerk verwijderd, waarna de openingen zijn dichtgemetseld. Aan de zuidzijde was de Boodschap van de Engel aan Maria voorgesteld, aan de noordzijde het Sterfbed van Maria. Samen met de wandschilderingen van Sio stelde dit ensemble de drie voornaamste ‘Geheimen’ van het Rozenkransgebed voor. Het eerstgenoemde venster was een geschenk van de familie A. van Mechelen, het tweede van de firma Asselbergs N.V.”.

Op de tweede verdieping van de toren van de Gertrudiskerk zijn in opslag (in kisten verpakt) aanwezig een aantal gebrandschilderde ramen van Joan Collette, afkomstig uit de Sint Josephkerk. Deze in 1969 gesloten en in 1972 gesloopte kerk bevond zich aan de oostelijke zijde van het oude stadscentrum. De neo-gotische kerk, in 1912-1913 gebouwd, was van de hand van architect Jan Stuyt (1868-1934).

Joan Collette was in Bergen op Zoom bijzonder actief. Als kunstschilder decoreerde hij ook genoemde Sint Josephkerk, de kerk van de H.H. Martelaren van Gorcum en de kapel van het Carmelitessenklooster. Al deze bouwwerken zijn gesloopt.

In de dagkerk van de Gertrudiskerk bevinden zich drie schilderstukken uit 1925 van de hand van Joan Collette die toen nog in dienst was van de firma Cuypers en Co. te Roermond. Ze zijn afkomstig uit de kerk van de H. Maagd Maria, beter gezegd, uit de in 1925 aan die kerk gebouwde kapel ter ere van de in dat jaar heilig verklaarde Theresia van Lisieux. De op linnen geschilderde stukken beelden respectievelijk de intrede van Teresia in het Carmelitessen-klooster en haar sterfbed in hetzelfde klooster uit. Een derde stuk, het 'tableau', dat boven het altaar geplaatst was, stelt haar als heilige voor, zwevend boven Bergen op Zoom.

De zeer omvangrijke figuratieve decoratie van de voormalige kerk van de H. Maagd Maria ten Hemelopneming (van 1951 tot 1953) vormde de bekroning van Collette's werkzaamheden in Bergen op Zoom. In die voormalige kerk is nog aanwezig, en soms zichtbaar, deze grote drie-delige beschildering van de absis: op het centrale deel Maria ten Hemelopneming, links de Bergrede, rechts het Laatste Avondmaal.

Hans Smout

Bijlage 2

De Gertrudiskerk

Vlaamse interieurstukken in het algemeen en Antwerpse in het bijzonder

Niet alleen muziek en orgels hadden al van jongs af aan mijn bijzondere belangstelling, ook kerkgebouwen en alles daarin dat getuigenis aflegt hoe de christelijke geloofsbeleving en de liturgie met zijn cultuur daar rondom, steeds grote genieën tot ultieme kunstuitingen inspireerde.

De Maagdkerk van mijn kindertijd, de Josephkerk van mijn twintiger jaren, de Maagdkerk opnieuw en daarna de Gertrudiskerk, waren en zijn figuurlijk een tweede thuis.

Heel bijzonder waren mijn betrokkenheid bij de inrichting van de Gertrudiskerk in de jaren die voorafgingen aan de ingebruikname van de kerk door de katholieke parochie (april 1987). In de voorbije decennia mocht ik deel uitmaken van de commissie beheer van de Gertrudiskerk en aansluitend tot op heden van de parochiekerncommissie van de geloofsgemeenschap Gertrudis. In mijn portefeuille daarbij met name ook de zorg voor het kerkelijk kunstbezit van de parochie in de stadskerk van Gertrudis.

Nu het grote en zo bijzondere “orgelwerk” in de Gertrudiskerk op dit moment is afgerond, kwam er tijd vrij voor nader onderzoek betreffende de kerkelijke inventaris.

De inventaris van de Gertrudiskerk is voor een klein deel uit vroeger eeuwen nog oorspronkelijk uit de kerk zelf aanwezig, met name ook uit de tijd van het protestantse gebruik van het gebouw (1588-1967). Het merendeel is evenwel afkomstig uit gesloten katholieke binnenstadskerken (H. Maagd Maagd, St.-Joseph, HH. Martelaren van Gorcum) en uit het in 2009 gesloten Evangelisch-Lutherse kerkgebouw aan de Faurestraat. Van het katholieke erfgoed is dat wat afkomstig is uit de RK Schuilkerk, in 1828-1829 overgebracht naar de nieuwe kerk van de H. Maagd, het oudst. Het is me inmiddels duidelijk geworden dat de soms erg vage omschrijvingen en dateringen in de “Inventaris van het kerkelijk kunstbezit parochie H. Maagd Maria” van 19-12-66 (bijna letterlijk overgenomen 10-5-73), heel zeker te oppervlakkig omschreven en/of onjuist gedateerd zijn. Het betreft met name het belangrijke kerkelijk kunstbezit dat afkomstig is uit Antwerpen. Daaronder de preekstoel, de communiebanken en de biechtstoelen uit de 17^e en 18^e eeuw. Het zijn met name deze interieurstukken en daarnaast alle andere uit Vlaanderen in het algemeen en uit het Antwerpse in het bijzonder, die in bijgaande opsomming zijn opgenomen.

Eerst wordt hierna kort de Gertrudiskerk zelf vooraf besproken, dan de inventaris in het algemeen en vervolgens uitvoeriger het belangrijke deel van de inventaris dat van Vlaamse c.q. Antwerpse oorsprong is.

Het kerkgebouw

Meerdere perioden in de geschiedenis van Bergen op Zoom hebben bewoners van het gedeelte van de Nederlanden dat later de Zuidelijke Nederlanden is gaan heten, een groot aandeel gehad in de ontwikkeling van onze stad.

Dat geldt in het bijzonder al met betrekking tot de bouwgeschiedenis van de Gertrudiskerk.

Evert (ook wel Everaert) Spoorwater, wiens geboortjaar we niet kennen maar die voor het eerst in 1439 getraceerd wordt als loodsmeeester van de bouwloods van de Onze Lieve Vrouwekerk (de huidige kathedraal) in Antwerpen, ontwerpt in 1443 voor de in 1428 tot kapittelkerk verheven Gertrudiskerk van Bergen op Zoom een nieuwe koorpartij met kooromgang en straalkapellen. De stenen romp van de toren, te dateren rond 1370, rest ons daarbij nog van de “oude” kerk die, gezien de torenromp, toch zeker van aanzienlijke afmetingen geweest zal moeten zijn. Als de bouwwerkzaamheden in 1443 amper begonnen zijn, worden stad en kerk in 1444 door een brand zwaar beschadigd.

Volgens plannen van Spoorwater wordt de kerk nieuw en groter herbouwd met daarbij, uitbreidend toegevoegd naast het hoge kerkship, de karakteristieke brede zijbeuken met kapellen. Bij het overlijden van Spoorwater in 1474 is de bouw zo goed als voltooid.

De grote kerken van Dordrecht, Haarlem en Hulst hebben eveneens in belangrijke mate van Spoorwaters inbreng geprofiteerd. Op stilistische gronden kunnen ook de Onze Lieve Vrouwekerken van Brielle, Tholen en Veere met hem in verband worden gebracht. Met betrekking tot de profane bouwkunst zijn de stadhuizen van Middelburg en Veere naar zijn ontwerp gemaakt.

De bouwmeesters van de familie Keldermans, oorspronkelijk uit het Mechelse en Brusselse afkomstig, werken na Spoorwater in Bergen op Zoom aan de voltooiing van de Gertrudiskerk en aan het Hof van de Heer. Andries Keldermans, mede verantwoordelijk voor bouw van de toren van de Sint Romboutskathedraal van Mechelen, mag in 1472 voor de Gertrudiskerk het oxaal (ook doksaal of jubee genoemd) leveren. Dit is de vaak rijk uitgevoerde (min of meer transparante) afsluiting tussen viering en koor. Een nog aanwezig voorbeeld treffen we aan in de Sint Gummaruskerk van Lier. Andries' zoon Antoon volgt Evert Spoorwater op en ontvangt al in 1488 de opdracht voor de uitbreiding van de Gertrudiskerk (het nieuwe werk) en even later die voor de vergroting en verfraaiing van het stadspaleis. Als Antoon in 1512 overlijdt neemt zijn zoon Rombout het werk aan het Hof en de enorme uitbreiding van de kerk van zijn vader over. Van Rombouts hand is de beroemde Christoffelschouw in de grote zaal van het Hof dat vanaf 1533 Markiezenhof zal heten als Heer Antonius van Glymes tot markies wordt verheven.

Het bouwmeestersgeslacht Keldermans heeft vanaf het einde van de 14^e eeuw tot het midden van de 16^e eeuw in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden een bijzonder groot oeuvre nagelaten, zowel kerkelijk als profaan.

Bergen op Zoom en Antwerpen; de reformatie en de eeuwen erna

Niet alleen het gebouw, ook de huidige inventaris van de Gertrudiskerk is voor een belangrijk deel van Vlaamse oorsprong in het algemeen en van Antwerpse oorsprong in het bijzonder. Alvorens deze interieurstukken te bespreken, eerst een korte nadere beschrijving van de kerkelijke geschiedenis van zowel Bergen op Zoom als van Antwerpen.

Bergen op Zoom

Verhoudingsgewijs laat, in 1580, hebben kerk, kapellen en kloosters in Bergen op Zoom zwaar te lijden van de godsdienststoebelen, soms ook wel beeldenstorm genoemd. Van de kerkinventaris van de Gertrudiskerk hebben slechts een aantal grafzerken en epitafen en het grote Niehoff-orgel (gebouwd in 1555) de vernielingen overleefd. Na het weer toonbaar maken van het interieur, inclusief het verwijderen van de (figuratieve) kleuren van muren en ramen, werd de kerk in 1588 voor de gereformeerde eredienst in gebruik genomen. Tot 1967 is de kerk onafgebroken voor de protestantse eredienst in gebruik geweest. Na een restauratie, onderbroken door een enorme brand op 10 april 1972, werd in 1987 de kerk aan de katholieke parochie van de H. Maagd Maria in gebruik gegeven. De parochie had daarom afstand gedaan van het eigen kerkgebouw uit 1829. Laatstgenoemd gebouw werd in 1991, na een verbouwing, heropend als Stadsschouwburg "De Maagd". De Gertrudiskerk werd ingericht met interieurstukken uit de eerder gesloten en afgebroken kerken van St. Joseph, van de H.H. Martelaren van Gorkum en vooral met die uit de Maagdkerk zelf, op hun beurt weer afkomstig uit de R.K. Schuilkerk die in 1704 aan de Korenmarkt in gebruik was genomen. Dit gebeurde overigens pas nadat ruim een halve eeuw tevoren (in 1651) de katholieke parochie van Bergen op Zoom was heropgericht. Genoemde schuilkerk kon in 1829 verruild worden voor de nieuwe, tegenover de Gertrudiskerk eveneens aan de Grote Markt gelegen, kerk van de H. Maagd Maria. De inventarisstukken uit de schuilkerk kregen daarin een plaats.

Antwerpen

Eerder dan in Bergen op Zoom het geval was, werden in Antwerpen tijdens de beeldenstorm de kerken en kloosters in augustus 1566 al zwaar gehavend en onttakeld. Na een korte periode van 1581 tot 1585 met een calvinistisch stadsbestuur werd Antwerpen in 1585 door Farnese heroverd en werd het, anders dan de Noordelijke provinciën die verbeterd en vasthoudend streden tegen de Spaanse bezetter, met de Zuidelijke Nederlanden opnieuw Spaans. De reformatie kreeg geen blijvende invloed en de geruïneerde kerken kregen hun katholieke functie terug. De contrareformatie schoot wortel. In het welvarende Antwerpen braken twee eeuwen aan van -in kerkelijk (lees katholiek) opzicht- rust. De kunsten, niet in het minst beleefd in kerken en kloosters, konden een tweetal eeuwen uitbundig bloeien. Was het in de kerken aanvankelijk vooral middels de schilderkunst van Van Dijk, Rubens, Jordaens, Teniers en zo veel anderen, later waren het vooral de figuratieve kunsten van houtbewerking en beeldsnijden, van beeldhouwkunst, van textielkunst in kerkelijke paramenten en antependia, van edelsmeedkunst toegepast in liturgisch vaatwerk, etc.

Twee eeuwen bloei van kerkelijke kunst, met zelfs in de 18^e eeuw een handel in kerkelijke attributen en interieurstukken terwijl de uitbundige laatbarok de eerdere vroegbarokke ingetogenheid nog wilde overstijgen.

Het Spaanse bewind werd na de 80-jarige oorlog in 1648 gevolgd door een onrustige periode in politiek opzicht waarbij Frankrijk en Spanje afwisselend hun invloed deden gelden. Bij de Vrede van Utrecht in 1713 worden de Spaanse Nederlanden aan de Oostenrijkse keizer Karel VI toegewezen. De Franse Koning Lodewijk XIV wordt verplicht al zijn veroverde grondgebied te ontruimen. De Nederlandse Republiek mag als veiligheidsbarrière tegen Frankrijk in sommige steden en vestingen een garnizoen legeren. Karel VI wordt in 1740 opgevolgd door keizerin Maria-Theresia die, onderbroken door een periode van bezetting door de Fransen -van mei 1745 tot december 1748-, tot haar dood in november 1780 een lange periode regeert. Ze wordt opgevolgd door haar oudste zoon Jozef II.

Gedurende de laatste decennia van de achttiende eeuw zorgen de ideeën van de Verlichting voor allerlei beroering. Oostenrijks en Frans bewind wisselden elkaar van 1792 tot in 1795 regelmatig af. In oktober 1795 worden de Zuidelijke Nederlanden bij Frankrijk ingelijfd en de dan geplante vrijheidsboom op de Grote Markt in Antwerpen is ditmaal de blijvende. Het z.g. “Ancien Régime” behoort daarmee tot het verleden.

Aan de rust in het kerkelijk leven sinds 1585 komt na twee eeuwen door de ideeën van de Verlichting een einde. Al onder Jozef II en later niet minder door de Fransen, krijgen kloosters en kerken het zwaar te verduren. Broederschappen worden afgeschaft, hun kunstschaten verkocht. Een aantal kloosters wordt opgeheven, kerken gesloten en de kerkelijke goederen verbeurd verklaard, te koop aangeboden, en zelfs belangrijke kerkelijke kunstvoorwerpen naar Frankrijk overgebracht. Alleen de kerken waarvan de pastoors collaboreerden met de nieuwe machthebbers en hun handtekeningen zetten onder de voorwaarden van het nieuwe bewind, mochten hun kerken open houden en de inventaris intact laten. Zo konden de parochiekerken van Sint Jacob en Sint Andries met hun inboedel overleven. De rampspoed voor de Sint Pauluskerk en de Sint Carolus Borromeus kon anderszins beperkt blijven. Maar ook, en als schril contrast ter illustratie: nagenoeg de complete inventaris van de Onze Lieve Vrouwekerk (sinds 1961 weer kathedraal) werd verwijderd en verstrooid, de sloop van het gebouw zelf werd ternauwernood voorkomen. De onttakelde kerk kon van de sloop gevrijwaard blijven en, hoe gehavend ook, in 1800 weer heropend worden. Het bisdom Antwerpen evenwel werd in 1801 opgeheven.

Zoals gezegd werd vanaf 1795 (kerkelijke) topkunst naar Frankrijk overgebracht. Daarnaast kwamen er veel geconfiscerde kerkelijke goederen in de openbare verkoop. De Kroniek van Antwerpen vermeldt 15 oktober 1798 als 87^e verkoopdag van kerkelijke goederen, 29 december van dat jaar als 95^e verkoopdag!

De kerkmeesters van de Bergse parochie hebben al in 1797 ten behoeve van hun kerk aan de Korenmarkt kerkmeubilair gekocht dat nu, na omzwervingen, in de Bergse Gertrudiskerk van hun bijzondere geschiedenis getuigt!

Hans Smout

Bijlage 3

De kapel van het gilde van St. Sebastiaan in de Gertrudiskerk

Een zuidelijke schipkapel wordt als gildekapel gebruikt door het Schuttersgilde van Sint Sebastiaan. In de middeleeuwen waren kapellen als deze in gebruik als kleine kerkruimte ten dienste van een gilde. Voor welk gilde deze kapel ooit diende weten we niet. Toch is zo'n kleine kapel alleen al een nadere beschrijving waard en vertelt een interessant verhaal.

Na de heroprichting van het Schuttersgilde St. Sebastiaan Bergen op Zoom & Borgvliet in 1985 wilde het voortvarende bestuur graag beschikken over een eigen kapel in de Gertrudiskerk waarvan de restauratie de voltooiing naderde.

In 1986 en de eerste maanden van 1987 moest over de inrichting van het gebouw worden nagedacht. Vanuit de parochie werd ik gevraagd deel te nemen aan een breed samengestelde overleggroep, inrichtingscommissie geheten, waarin vertegenwoordigers van de katholieke parochie, van de protestantse gemeenten en ook van de burgerlijke gemeente zitting hadden. Er moest immers besloten worden hoe het priesterkoor er uit moest gaan zien, waar het kerkelijk meubilair als biechtstoelen, communiebanken, preekstoel en andere zaken een plaats zou krijgen, hoe de kapellen zouden moeten worden ingericht, etc.

Kapellen zijn in grote kerken kleinere bijruimten, meestal aan te treffen ter weerszijden van de zijbeuken het kerkship, en ook, zeker in de gotische kerken uit de 14^e t.m. de 16e eeuw, ter weerszijde van de kooromgang en in de koorsluiting.

In de Gertrudiskerk zijn er zes kapellen aan iedere kant van het schip (de twee achterste bevinden zich telkens achter de groene afsluitingswanden naast het Ibach-orgel) en twee grote kapellen ter weerszijde van het koor. Kort na 1500 zijn twee kleinere koorkapellen en drie kapellen van de koorsluiting verdwenen om de vergroting van de kerk mogelijk te maken.

De kapellen in de middeleeuwse kerken waren eigenlijk kleine kerkjes, in gebruik bij verenigingen van vakgenoten, de z.g. gilden, elk voorzien van een eigen inrichting, maar in ieder geval met een altaar dat tegen de oostelijke wand was opgesteld. Er waren evenwel vaak meer gilden dan kapellen, vandaar dat er ook gildealtaren geplaatst waren tegen de pilaren van het schip, tegen de oostelijke wand van het transept, en soms tegen het doksaal, de afscheidingswand tussen de viering van de kerk en het priesterkoor. En dat alles om alle gilden een herkenbare plaats met een altaar te kunnen bieden. Tenminste op de feestdag van de patroonheilige van een gilde kon de gildeheer daar dan de H. Mis opdragen. In de kapellen waren de wanden boven en naast de altaren vaak rijk versierd. In de kapellen van Antonius en daar waar de toiletten zich nu bevinden treffen we in de Gertrudiskerk nog restanten van zo'n beschildering aan, daterend uit het midden van de 16^e eeuw. We weten dat er rond 1500 ongeveer 30 altaren van gilden, al dan niet in een kapel, in de kerk aanwezig geweest zullen zijn. Waar in de Gildekapel nu het beeld van St. Sebastianus is opgesteld, de oostelijke wand, zal ook ongetwijfeld een altaar hebben gestaan, maar bij de restauratie van die kapel is niets daarvan teruggevonden.

Terug naar 1986.

Ik herinner mij dat er nogal wat te doen was over de keuze welke kapel door het gilde van St. Sebastiaan als gildekapel gebruikt zou gaan worden. De Rode Kapel was natuurlijk heel geliefd vanwege de op de rode ondergrond aangetroffen oude beschildering met gekruiste pijlen, maar deze kapel werd voorbestemd om de Sacramentskapel te worden. Het werd uiteindelijk de eerste schipkapel zuid, dus naast het transept, mooi centraal in de kerkruimte gelegen. Uiteindelijk werd afgezien van de optie om de kapel afsluitbaar te maken met vrijkomend hekwerk uit de Maagdkerk dat daar de Theresiakapel en de doopkapel van de kerk had afgescheiden.

Twee waarschijnlijk zeventiende eeuwse terracotta beelden van St. Sebastianus en St. Ambrosius uit de schuilkerk (van onbekende herkomst, en in 1785 aan de parochie geschonken door de Borgvlietse schuttersgilden St. Sebastiaan en St. Ambrosius) hadden in 1829 een plaats gekregen in de Maagdkerk. Deze twee oorspronkelijk gepolychromeerde beelden werden in het begin van de jaren 50 van de twintigste eeuw, zich toen bevindend onder het orgelbalkon van de Maagdkerk, net als alle andere eveneens gepolychromeerde, merendeels gipsen beelden in de kerk, bij een grote schilderbeurt van de kerk door Joan Collette, in een lichte grijsbruine kleur beschilderd. De beelden van Gertrudis en Antonius in de kerk getuigen nog van die rigoreuze schilderbeurt! Bij de ingebruikname van kerk en kapel (april 1987) was het Sebastianusbeeld al op zijn plaats opgesteld, inmiddels voorzien van een eenvoudige polychromie. Het altaar was in het midden van de kapel op een eiken vlonder geplaatst zodat de voorganger een vrij zicht op de kerkgangers kon hebben.

Het altaar is vormgegeven door de Wouwse kunstenaar Kees Keijzer (1927-1990). Het eiken blad wordt gedragen door een op een hertengewei geïnspireerde ijzeren voet. Onder de altaarsteen bevindt zich een relikw: een deeltje van het gebeente van St. Sebastiaan, zo kunnen we in de kapel lezen op een ingelijst schrijven van 6 februari 1987, ondertekend door Kardinaal Simonis, aartsbisschop van Utrecht. In de kapel is in 1987 een gebrandschilderd raam opgehangen, gedateerd 1892, afkomstig uit de voormalige Bredase kerk van Maria Hemelvaart, voorstellende Maria als kind met haar ouders, Anna en Joachim. Op het kleurrijke neogotische raam afgebeeld bevinden zich tal van gotische decoratieve bouwornamenten. Onder het raam is er al sinds 1987 een rouwbord aanwezig. Daarop worden namen van de sedertdien gestorven gildebroeders vermeld. Voorts zijn een wijwatersbak en een hoge kist waarin de bogen (en pijlen) van de schutters kunnen worden opgeborgen. Laatstgenoemde elementen werden figuratief beschilderd door gildebroeder André Visch. Medio jaren negentig werd de kapel verder verrijkt met ook het beeld van St. Ambrosius en tegen de westelijke wand van de kapel geplaatst. Dit beeld (en ook nogmaals het beeld van St. Sebastiaan) onderging tevoren een uitvoerige restauratie en beide beelden werden na uitvoerig kleurenonderzoek rijk gepolychromeerd, eveneens door André Visch. De beelden zijn geplaatst op ijzeren sokkels van de hand van Kees Keijzer en voltooid door zijn zoon. Van Kees Keijzer zijn ook de beide grote kandelaars ter weerszijde van de altaartafel.

Medio 2008 werd duidelijk dat de fondswerving voor de restauratie van het Ibach-orgel, mede door toekenning van een aanzienlijke rijkssubsidie, voldoende gevorderd was om tot restauratie van het orgel te kunnen overgaan. Bij de toekenning van die rijkssubsidie gold evenwel als voorwaarde dat de restauratie van het orgel in 2010 zou moeten plaatsvinden. En voorts ook dat er aan de kerk geen grootschalige restauratie in of na 2010 zou hoeven plaatsvinden. De gemeente Bergen op Zoom had echter voor over een aantal jaren het vernieuwen van de vloerverwarming en het bijgevolg herleggen van een groot deel van de kerkvloer gepland. Om de orgelrestauratie toch mogelijk te maken besloot de gemeente de werkzaamheden daarom een aantal jaren te vervroegen. Om alles op tijd gerealiseerd te krijgen werd met ingang van september 2009 de kerk voor bijna vier maanden gesloten. De vloerverwarming van het schip, het transept en het priesterkoor werd vernieuwd en de natuurstenen vloer vervolgens opnieuw gelegd. Het uit 1987 daterende altaarpodium met zware eiken treden en door vloerbedekking gedekt, moest voor deze werkzaamheden ook worden verwijderd. Gaandeweg het werk werd besloten om alsnog een nieuwe verhoging voor het altaar aan te brengen, gebruikmakend van aanwezige antieke natuurstenen treden en oude natuurstenen tegels.

Wat na de restauratie van de kerk in eind 1986, begin 1987 niet gebeurd was, werd alsnog nu wel gerealiseerd: het bouwstof van de restauratieperiode en het stof dat in de ruim twintig jaar erna verder nog was gevallen werd nu verwijderd. Inclusief plafonds, gewelven en muren werd de kerk van voor tot achter en van boven tot beneden door een gespecialiseerd bedrijf grondig en vakkundig, o.a. met behulp van een hoogwerker, gereinigd.

De inrichting van alle ruimten werd weer eens kritisch bekeken en mede in dat kader werd na goed overleg het eiken podium onder het altaar in de gildekapel niet gehandhaafd. De volledig natuurstenen vloer harmonieert met de nieuwe natuurstenen vloer van het tevens ook heringerichte priesterkoor.

De rijke detaillering van de vloer in de gildekapel komt nu veel beter tot zijn recht. De bevloering van het deel van de kerk waaraan men in 2009 niet hoefde te werken -en dus ook niet in de gildekapel-, is bij de kerkrestauratie in de jaren zeventig en tachtig gelegd met oude materialen van grafzerken en tegels. Overal in de kerk, ook onder de betonnen laag waarop de vloerverwarming gelegd is, rusten nog steeds de stoffelijke resten van duizenden Bergenaren uit de tijd van de middeleeuwen tot het begin van de 19^e eeuw. De grafzerken zijn bij de restauratie niet op hun oorspronkelijke vindplaats teruggelegd, maar daar waar ze het minst belopen zouden worden, c.q. het duidelijkst zichtbaar zouden zijn, c.q. wat betreft maatvoering zo overzichtelijk mogelijk een plaats konden krijgen.

In de gildekapel bevindt zich voor het altaar een deel van de zerk van een priestergraf, herkenbaar aan de kelk met hostie. Het betreft de grafzerk van de kanunnik Carolus Viruly, lid van het kapittel dat aan de Gertrudiskerk verbonden was. Hij overleed in 1565. Rechts daarvan een deel van een grafzerk van Michiel Janssen en zijn echtgenote (1544). In de kapel zijn nog drie hele of gedeeltelijke grafzerken aanwezig, zowel zonder inscripties dan wel met nauwelijks leesbare. Voor de voet van het altaar een drietal graftegels, twee met een nummer (no 42 en no 92) en een met daarop H. Dolee. Links achter in de kapel nog een graftegel met daarop A en voorts vijf gobertange tegels die niet uit de kerk afkomstig zijn en van wonderlijke tekens, waarschijnlijk huismerken, zijn voorzien. Rechts achterin nog een zesde tegel met daarop een huismerk.

Twee gildevaandels boven het altaar markeren duidelijk het eigene van de kapel van St. Sebastiaan, een ruimte die, hoe bescheiden ook, heel wat te vertellen heeft!

Het Gilde van St. Sebastiaan leeft!

Op een zondag rond de naamdag van de heilige (20 januari) wordt jaarlijks de Naamdagviering gevierd van de in het jaar 288 gestorven martelaar, waarna de in de kerk plechtig de “eed van trouw aan de kerkelijke en burgerlijke overheid” wordt afgelegd.

De kapel van het gilde wordt als liturgische ruimte gebruikt bij de gildeviering met de gildebroeders voorafgaand aan het driejaarlijkse koningschieten. Daarnaast bij vieringen die eigenlijk geen gildevieringen zijn maar wel bijzonder, zoals bij het huwelijk van een gildebroeder of bij doopvieringen van kinderen van gildebroeders.

De kapel heeft een dus nog een “echte” functie!

Hans Smout

Feiten over het grafmonument

Nadat in 1987 bekend was geworden dat de kerk van de H. Maagd een andere bestemming zou gaan krijgen vonden de leden van de Bergse 40+ vriendenclub het een goede zaak zich in te zetten voor het localiseren, opgraven, overbrengen en bijzetten van de kist, waarin in 1829 de overblijfselen van een hele reeks Heren en Vrouwen van Bergen op Zoom waren samengebracht. Die kist rustte ergens bij het hoogaltaar in de kerk en de plaats was eigenlijk vergeten. Uit hun midden formeerden deze leden de Stichting "Glymes" met als doelstelling ervoor te zorgen dat de resten van de Heren van Bergen op Zoom van een waardig gedenkteken zouden worden voorzien. De voorzitter is Dr. G.J.A. van Oppenraaij, secretaris Drs. N.H.M. Grosfeld en penningmeester de heer F. Coumans. Leden van de stichting zijn de heren J. Sanders en H. Smout. De bijzetting in de St. Gertrudis zou gelegenheid bieden de Bergenaren te herinneren aan een periode uit hun eigen geschiedenis, waarvan ondanks het werk van Korneel Sloomans en anderen. zo weinig van bekend is.

Op 2 september 1988 vonden de overbrenging en bijzetting in alle stilte plaats, waarna op 18 september de stichting Glymes samen met het vocale en instrumentale ensemble Hortus Musicus Religiosus in samenwerking met het Schuttersgilde van St. Sebastiaan een concert in de St. Gertrudiskerk verzorgden om deze bijzetting te gedenken.

Wat daarna nog restte was het tot stand brengen van een monument. Naar een idee-schets van de secretaris ontstond een ontwerp waarmee het gemeente- en het parochiebestuur zich konden verenigen. Beeldend kunstenaar Jacques van der Smissen uit Lepelstraat aanvaardde de opdracht het ontwerp artistiek vorm te geven.

Het monument is op 1 december 1989 onthuld door de oud-gemeente-archivaris, de heer C.J.F. Sloomans. Prof.Dr. H. de Schepper sprak daarbij een toepasselijke rede uit, waarvan de tekst elders in dit blad is afgedrukt. Verder werd gesproken door de burgemeester drs. P. Zevenbergen en

door de voorzitter en secretaris van de Stichting Glymes. Na de onthulling declameerde de heer C. Meerbach de tekst, die op de placquette is aangebracht. De muzikale omlijsting werd verricht door enkele leden van Hortus Musicus Religiosus onder leiding van de heer H. Smout. Het omlijstende orgelspel verzorgde de organist B. de Wolf.

Het monument

Over de groeve van herkomst van het blok Franse kalksteen kon de handelaar geen zekerheid geven. De groeven, waaruit deze steensoort van het Vaurion-type wordt gedolven, liggen in een gebied, dat zo'n 200 km ten oosten van Parijs begint en dat zich uitstrekt tot voorbij Dijon. Niet alleen om de kleur, die herinnert aan de warm-witte wijnen van Bourgondië, leek deze keuze symbolisch. Met die streken waren de Nederlanden en was Bergen op Zoom in het Bourgondisch-Habsburgse tijdperk van de geschiedenis door de persoon van de landsheer nauw verbonden.

De zuil is bekostigd uit giften van particulieren en instellingen, door de Stichting bijeengebracht. De afmetingen van de zuil zijn bescheiden. Zij is 135 cm hoog en heeft een breedte/lengte van 40 x 40 cm. Zij staat op de plaats, waar de stoffelijke resten op 2 september 1989 werden bijgezet. Opvallend is de schuin-afgehakte bovenkant van de zuil. Dat symboliseert het onverwachte einde van het geslacht Glymes in 1576 door de dood van Jan IV in Spanje. Op het breukvlak ligt het familiewapen van Glymes, omgeven door de keten van de orde van het Gulden Vlies. Verschillende Heren van Glymes waren daar ridder van. Ook dat onderstreept hun betekenis. Beschuttend buigt zich de adelaar, symbool voor de Evangelist Johannes, patroon van de meeste heren uit het geslacht Glymes, over het wapen. De klauwen van de adelaar grijpen zich vast aan het St. Andrieskruis: dat is een symbool te meer voor de nauwe band met Bourgondië. St. Andries was de patroon van de hertogen van Bourgondië én van de Orde van het Gulden Vlies.

Op het linkervlak van de zuil is het

wapen van de familie Van den Bergh, op het rechtervlak dat van de familie De la Tour-d'Auvergne aangebracht. Ook van deze families werden enkele leden in Bergen op Zoom begraven en ook zij vonden uiteindelijk hun rustplaats onder dit monument. Zeker Markiezin Maria Elisabeth II van den Bergh verdient hier vermelding. Zij was het, die bevorderde dat de katholieke parochie in Bergen op Zoom in 1650 werd hersteld.

De onthulling door de heer C. Sloomans.

Bij het monument is aan de muur een placquette bevestigd. Het toepassen van eigentijds materiaal was daarbij de bedoeling. Zo viel de keuze op het LEXAN van General Electric Plastics B.V. De plaat van 120 x 80 x 1.2 cm werd door dit bedrijf aan de Stichting ter beschikking gesteld. Met zes bronzen bouten, vervaardigd door de Fa. Heijnen, v.h. machinefabriek van Geel, is de placquette aan de wand vastgemaakt.

Gegevens verstrekt door Drs. N. Grosfeld.

De tekst is bewerkt en aangevuld door W. van Ham.

Het rusteloos gebeente (vervolg)

Wetenswaardigheden over de vijfde en zesde grafkelder en over de stoffelijke resten van de heren en vrouwen, markiezen en markiezinnen van Bergen op Zoom en hun verwanten

door KEES BOOIJ

Zoals in een vroegere *Waterschans* door Willem van Ham in zijn artikel 'Het rusteloos gebeente' aangekondigd,¹ wordt thans beschreven hoe de door hem geïndiceerde vijfde grafkelder in de H. Maagdkerk (1829-1988) werd gelokaliseerd, wat daarin werd aangetroffen, hoe in 1988 werd gehandeld met de inhoud en hoe die werd bijgezet in een nieuw geformeerd graf in de Sint Gertrudiskerk, genoemd de zesde grafkelder.

Waar bevond zich de grafkelder in de kerk van de H. Maagd?

Hoewel er in oktober 1829 in de Staatscourant verslag was gedaan van de overbrenging van de stoffelijke resten uit het Markiezenhof naar de H. Maagdkerk en ofschoon het zo goed als zeker was dat de toen speciaal gemaakte grafkelder zich moest bevinden op het priesterkoor (in de absis) was

de juiste plaats ervan onbekend of beter gezegd; eigenlijk vergeten.

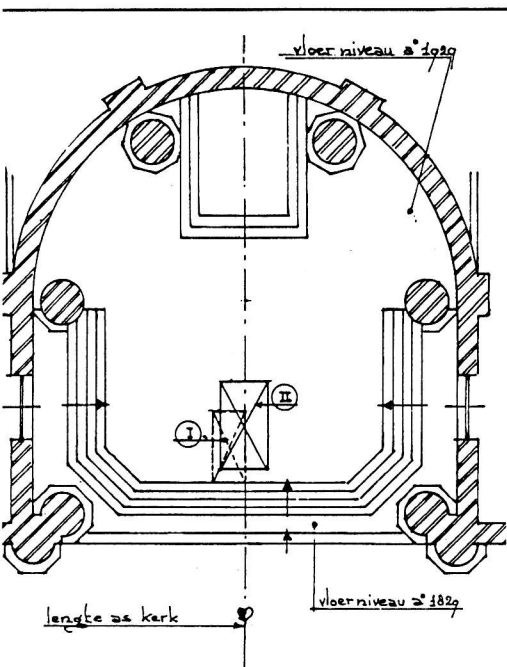
Begin 1979, toen er nog geen sprake was van sluiting van de kerk van Maria Tenhemelopneming (H. Maagdkerk), is uit andere overwegingen² met behulp van 'n detektor getracht de plaats van de kelder te lokaliseren, overigens zonder resultaat. Met 'n metaaldetektor omdat er in de gegevens uit 1829 sprake is van een kist van lood met een houten bekleedsel. In april 1987 is de Maagdkerk voor de Eredienst buiten gebruik gesteld. Het gebouw is gelijktijdig eigendom geworden van de gemeente Bergen op Zoom.

Toen vervolgens de plannen van het gemeentebestuur om het kerkgebouw te laten restaureren en om te laten bouwen tot schouwburg vaste vorm begonnen te krijgen, werd nogmaals een poging gedaan om de plaats van de grafkelder te achterhalen.³ Dat was nodig omdat de stoffelijke overschotten in verband met de herbestemming

van het gebouw niet in de kerk zouden kunnen blijven. Daarbij was door het gemeentebestuur besloten om ze, indien inderdaad aanwezig, te laten herbegraven in de Sint Gertrudiskerk. Deze poging, uitgevoerd in januari 1988, had succes. Met behulp van een wichelroede werd door de heer J. Cleiren op het priesterkoor een plaats aangegeven welke, tijdens kort daarna ter plaatse voorlopig verricht graafwerk, de grafkelder met kist inderdaad bleek te herbergen en bovendien niet veel bezijden de aangegeven plaats lag (zie tekening A).

Wat in de kelder en de kist werd aangetroffen

Toen de datum van aanbesteding van de werkzaamheden voor het restaureren en ombouwen van het Maagdkerkgebouw was vastgesteld op 15 september 1988 is de grafkelder op 31 augustus geopend en

TEKENING-A * DOOR: A. KOENS.

MAAGDKERK - ABSIS - THANS

ACHTERTONEEL.

I) MET BEHULP VAN WICHELROEDE
BEPAALE LOKATIE.II) AANGETROFFEN GRAFKELDER
MET KIST.

de aanwezige kist uitgenomen.⁴ Daags daarna werden de stoffelijke resten van kist verwisseld en op 2 september overgebracht naar en herbegraven in de Sint Gertrudiskerk. Alle werkzaamheden werden hoofdzakelijk, zorgvuldig en met inventiviteit, uitgevoerd door A. Kruf met medewerking van H. Verdult van het aannemersbedrijf Huurman B.V. te Delft en met assistentie van C. Booy van de dienst Stadsontwikkeling en -Beheer. De organisatie en leiding waren in handen van burgemeester P. Zevenbergen en de schrijver van dit artikel.

Het gemeentebestuur had onder andere uit piëteit voor de stoffelijke resten, welke in het verleden al meerdere malen onderdeel waren geweest van ongepaste nieuwsgierigheid en roof- en hebzucht, de voorkeur gegeven een en ander zonder publiciteit en in alle rust te laten plaatsvinden.

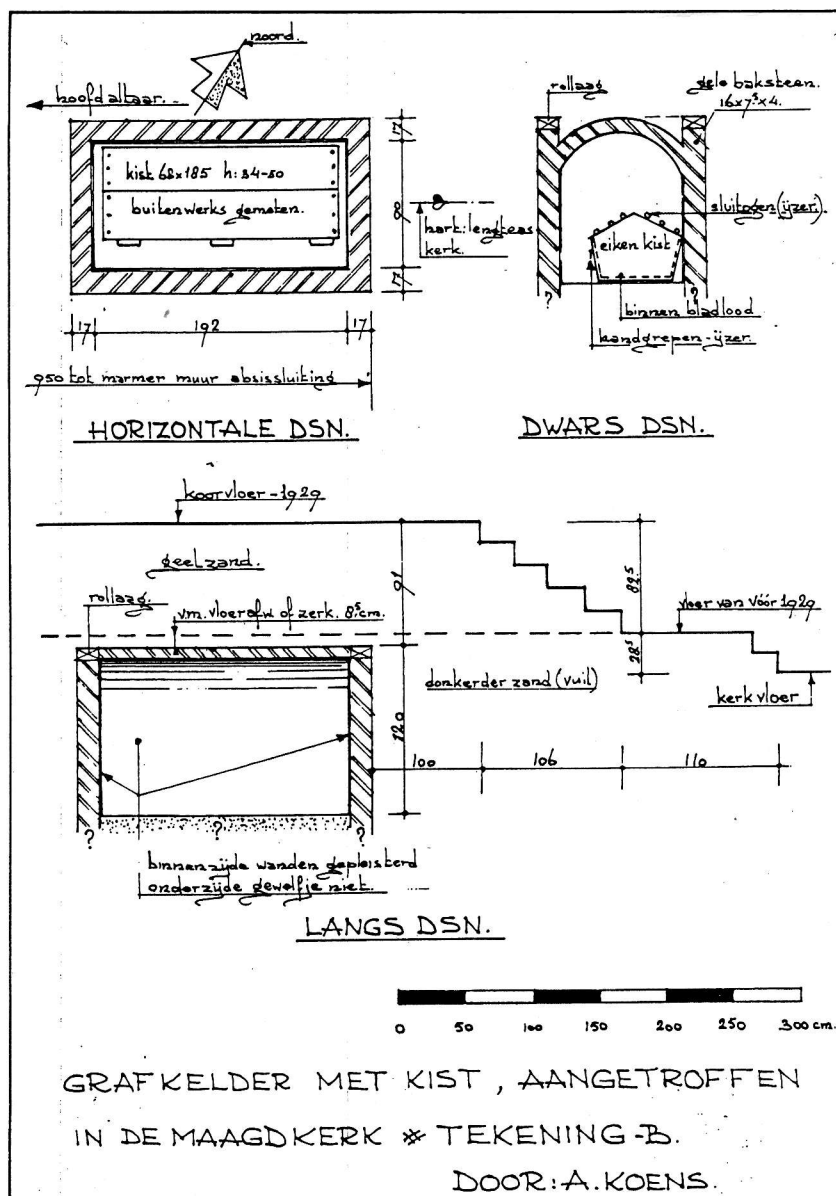
Op 31 augustus is de grafkelder (zie tekening B) ontgraven. Het tongewelf, waaraan een waas van condensdruppels hing, werd verwijderd en de aanwezige kist be-

hoedzaam en met veel moeite naar boven getakeld.

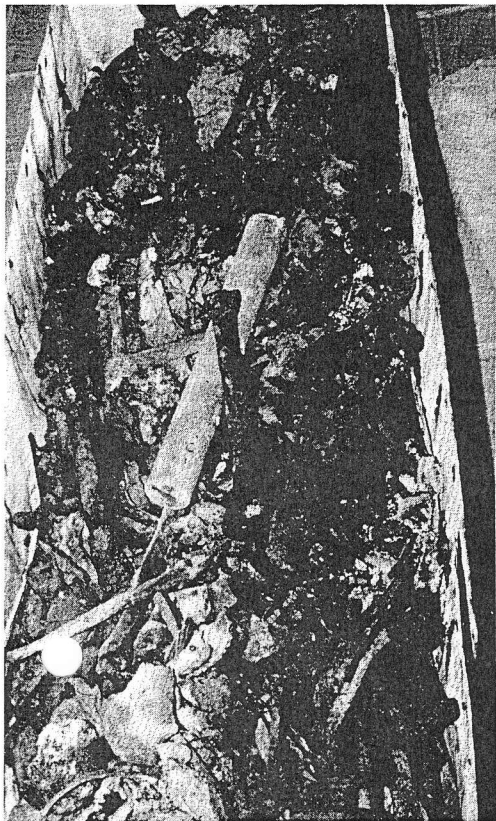
Het totale gewicht van kist, loden binnenbekleding en inhoud werd geschat op 120 à 150 kg. De eiken kist (buitenwerkse grootste afmetingen: 68x185xh:50 cm.) verkeerde door verrotting en verroesting van de spijkers in zeer slechte staat en was vochtig (afb. 1). Tegen de verwachting in bevond zich in de eiken kist geen afzonderlijke loden kist. De kistbodem en de vier openstaande wanden waren daarentegen wel aan de binnenzijde bekleed met bladlood, dat aan de bovenzijde met ijzeren spijkers aan het hout van de kist was gehecht (afb. 2). Deze loden binnenbekleding verkeerde eveneens in slechte staat en vertoonde met name in de bodem verschillende gaten. Hoewel niet met zekerheid is vastgesteld, mag stellig wor-

den aangenomen dat het bladlood in de loop der jaren (onder invloed van de bij het openen nog heersende vochtigheid in de grafkelder) is aangetast door het looizuur uit het eiken en wellicht tevens door de carbolineum (?) waarmee het eiken waarschijnlijk in 1829 is behandeld. De in het begin uit de kist vrijkomende lucht was onaangenaam en muf en deed aan een op lysol lijkend middel denken.

De in baksteen gemetselde grafkelder, die in goede staat verkeerde, is zoveel als mogelijk in takt gelaten. Wat tenslotte resteerde van de eiken kist is in de kelder teruggebracht en het gehele gat gevuld met zand. De loden restanten van de kistbekleding zijn om milieuhygiënische redenen niet in de grond teruggebracht doch afgevoerd ter omsmelting. Met een aan zekerheid grenzende waarschijn-

GRAFKELDER MET KIST, AANGETROFFEN
IN DE MAAGDKERK * TEKENING-B.

DOOR: A. KOENS.

1. De opgegraven kist met stoffelijke resten. De verrotte eiken kist is verwijderd, zodat de loden binnenbekleding is te zien. Het gebeente is nog onaangeroerd.

lijkheid mag worden aangenomen dat voor de loden binnenbekleding in 1829 gebruik is gemaakt van delen afkomstig van oude loden grafkisten of kistbekledingen.

Later, tijdens het uitvoeren van de werkzaamheden voor het realiseren van de schouwburg, bleek eens te meer dat het goed was geweest, dat de kelder was gevonden en het gebeente overgebracht. Het bleek noodzakelijk, enkele funderingspalen voor de gewapende betonvloer van het achtertoneel op de plaats van de voormalig grafkelder aan te brengen.

Vermeld dient nog te worden dat tijdens het lokaliserend onderzoek en ook daarna, tijdens het ontgraven, geen grafzerkje of iets dergelijks boven- of in de nabijheid van de grafkelder werd aangetroffen. Een eventueel zerkje kan maximaal 8,5 cm. dik zijn geweest en moet dan, Anno 1829, in de kerkvloer pal op het tongewelf van de grafkelder hebben gelegen.

De inhoud van de kist

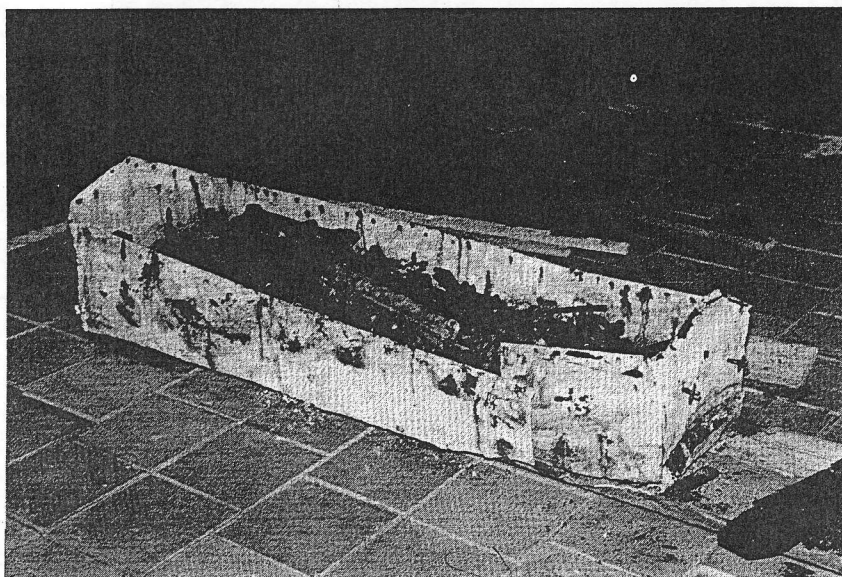
De aanwezige stoffelijke overblijfs-

selen lagen ongeordend in de kist, zagen er smerig uit, waren vochtig en overdekt met 'n soort kristallen. Het gebeente was donkerbruin van kleur. In de aangetroffen loden koker, niet eens gelegen tegen het eiken of het lood van de kist, waren eveneens gaten ontstaan en wel op die plaatsen, waar het de botten had geraakt. Tijdens de werkzaamheden is twee maal ter plaatse advies ingewonnen bij de heer A.G.Elias, patholoog-anatoom te Bergen op Zoom en één maal telefonisch bij de heer drs. W.J.H. Verwers, provinciaal archeoloog voor Noord-Brabant.

Op grond van 'n telling van in de kist aangetroffen twee en twintig dijbenen mag worden verondersteld dat het om het gebeente

markiezen, die te Leiden berust.⁵ Van de schedel van Thomas à Becket in Canterbury is kennelijk ook een dun kapje verwijderd, doch dat is wel vermoedelijk bijna 300 jaar eerder gebeurd dan waarvan hier sprake is.⁶

Er ontbreken in de berekening dan nog drie schedels van de elf. Daarvan is denkbeeldig dat die op 'n moment óf zijn vernietigd óf door souvenirjagers zijn meegenomen. Nadat het gebeente met zorg en overzichtelijk was uiteengelegd en een nacht in de Maagdkerk had overgestaan was het aanzienlijk gedroogd. De botten waren lichter van kleur geworden, de kristallenvlaag was voor 'n groot deel verdwenen en het geheel zag er normaler uit. Vastgesteld werd dat de

2. De opgegraven kist, geplaatst op vloer van het voormalige kerkgebouw. Aan de bovenrand zijn de spijkergaten te zien, waarmee het bladlood aan de binnenzijde tegen de eiken kistwanden was bevestigd. Tevens is zichtbaar, dat de bekleding uit verschillende delen bestond.

van ten minste elf personen gaat. Het aantal van zeven aanwezige schedels klopt echter niet met die veronderstelling. Zes schedels waren te beschouwen als afkomstig van volwassenen en een van 'n jonger persoon. Als saillante bijzonderheid is te vermelden dat bij drie van de zeven schedels de schedelkap, hoewel nog aanwezig, boven de oogkassen recht en scherp is afgezaagd. Deze ingreep blijkt ook te zijn verricht op de schedel van een van de heren of

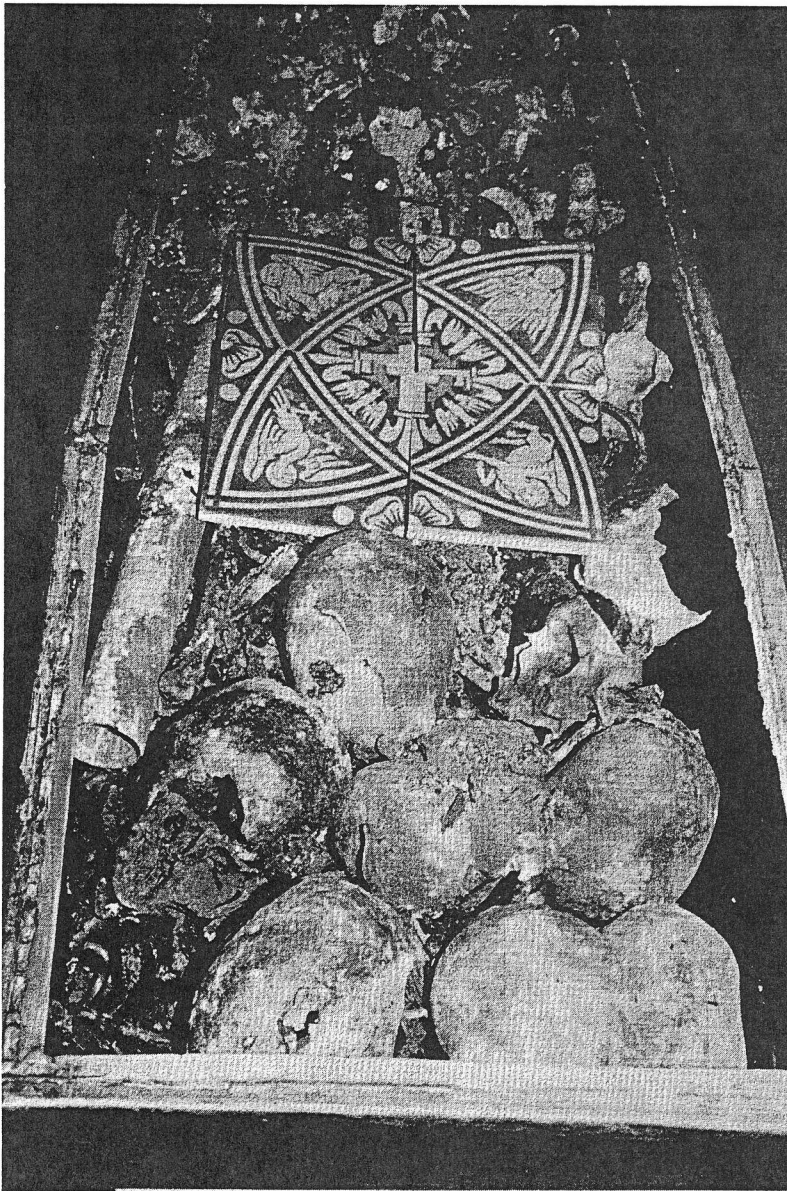
oorkonde in de loden koker, onder andere door binnengedrongen vocht via de eerder gesignaleerde gaten, was verpulverd.

Buiten het vermelde werd in de grafkelder en de kist niets anders aangetroffen.

Het verkisten

Op 1 september zijn de aangetaste loden koker en de stoffelijke resten geordend in een speciaal vervaardigde dubbelwandige zinken kist gedaan. Zowel in- als uitwendig is de zinken kist gebitumineerd. Deze kist werd vervaardigd door H. van de Water. In bijzijn van de eerder vermelde uitvoerende personen is de kist gesloten en door Van de Water dichtgesoldeerd.

Voordat is een kwadraat handgebakken tegels toegevoegd, het-

3. De dubbelwandige zinken kist met inhoud, na het verkisten van het gebeente en vóór het dichtsolderen. Links de loden koker en midden de vloertegels, waarvan in het artikel sprake is.

geen op één van de foto's is te zien. Het is afkomstig van de absisvloer uit 1929. De tegels dragen de symbolen van de vier Evangelisten. Tevens is het jaartal 1988 op een tegel vermeld (afb. 3).

De herbegrafenis in de Sint Gertrudiskerk

Het aantal mogelijke plaatsen voor het herbegraven in de Sint Gertrudiskerk was beperkt. In nagenoeg de gehele kerk is namelijk tijdens de jongste restauratie een vloerverwarming met onderkonstruktie gemaakt. Uit de beperkte mogelijkheden in de verwarmingsvrije bodem, waarvan de vloer voor 'n groot deel met alle nog aanwezige

oude grafzerken en zerkrelikten is belegd, is gekozen voor een rustplaats direct aan de oostzijde van zuidërkoorkapel (de Rode Kapel, thans in gebruik als Sacramentskapel). Zie tekening C.

De keuze voor deze lokatie werd mede bepaald door het feit, dat ze is gelegen in het nog meest authentieke deel van de kerk. Bovendien ligt de plek dicht bij de plaats van de voormalige eerste en oudste familie-grafkapel van de heren van Bergen op Zoom. Door deze keuze behoeften ook geen tijdens de restauratie herlegde grafzerken te worden verplaatst. Uit gedurende de restauratie gedaan en gedocumenteerd bouwkundig bodemonderzoek was bekend, dat daar ook

geen funderingen of dergelijke waren te verwachten.

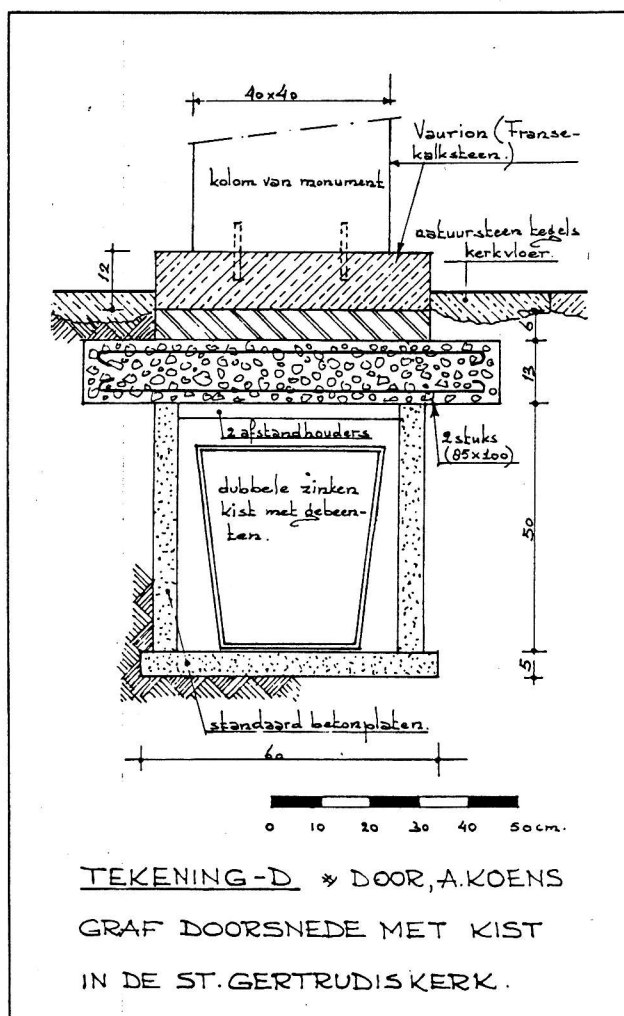
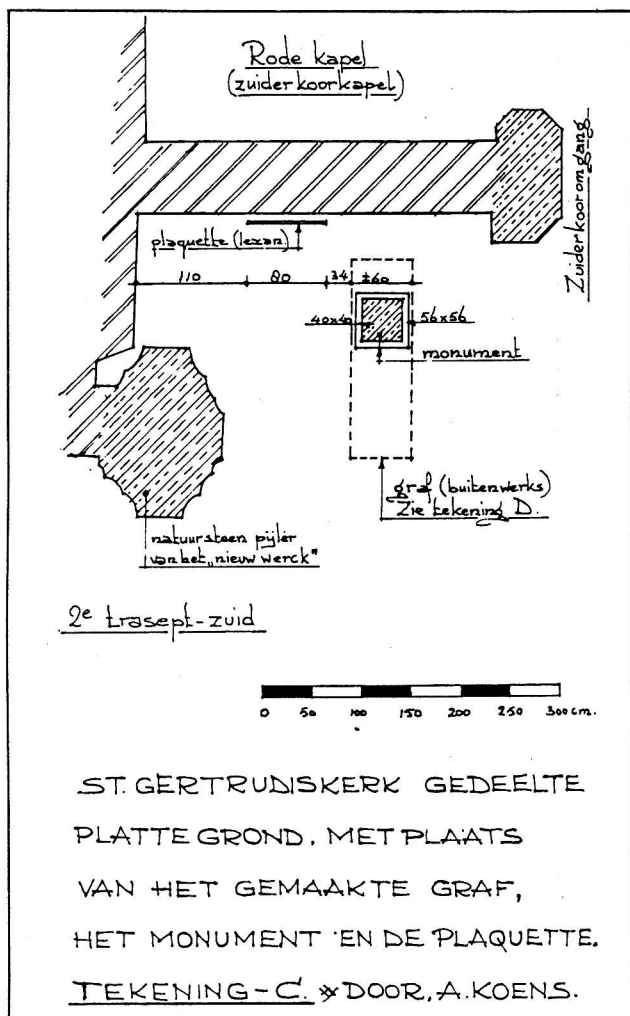
Voor het herbegraven is gedurende de middag- en avonduren van 1 september op de lokatie in de droge kerkbodem een eenvoudige grafbak gemaakt (de zesde grafkelder - 1988). Zie tekening D.

De zinken kist is op vrijdag 2 september 1988 in alle vroegte van het Maagdkerkgebouw, via de Stadstorentoegang aan de Grote Markt overgebracht naar de Sint Gertrudiskerk en daar afgezonken in de 's-avonds ervoor gereedgemaakte grafbak. De kist en de inhoud werden op het oosten georiënteerd, zoals historisch gezien gebruikelijk was, bijvoorbeeld met de zerken en de graveninhoud in de Gertrudiskerk.

De gemeenteraadsleden en de pers waren toen over de ontwikkelingen en de herbegrafenis geïnformeerd. In aanwezigheid van twaalf personen, waaronder de burgemeester van Bergen op Zoom en de mannen die een en ander uitvoerden met hun echtgenoten, is op die dag om 8.30 uur⁷ bij het nog open graf een korte, sobere doch stijlvolle gebedsdienst gehouden, geleid door de R.K. Pastor Drs. A. Verhaegen, verbonden aan de Binnenstadsparochie, en werden graf en kist gezegend.

Vervolgens is het graf gesloten en de tegelvloerafwerking hersteld. Daarbij is in technische zin rekening gehouden met de mogelijkheid dat er vroeg of laat op eenvoudige wijze een zerkje met tekst of anderszins op het graf zou kunnen worden aangebracht.

Een gedachte om enkele botten en stukjes bladlood van de kistbekleding achter te houden voor nadere onderzoeken is, na ingewonnen deskundig advies, niet ten uitvoer gebracht. Onderzoekingen zouden geen zin en geen kans van slagen hebben, omdat er geen sprake meer was van compleet bij elkaar behorende skeletten in hun oorspronkelijke graflegging en ze zich niet meer in ongeroerde en niet verstoorde context bevonden.

Het grafmonument

Op het graf in de Sint Gertrudiskerk is, zoals beschreven in een eerder verschenen Waterschans,⁸ in november 1989 een monument opgericht. Tegen de achterwand bij dit monument werd een plaque aangebracht (voor situering, zie tekeningen C en D).

Het monument werd officieel onthuld op vrijdag 1 december 1989.⁹ Aan de eerder gepubliceerde feiten over het monument dient nog te worden toegevoegd dat de fundering voor het monument, het herstellen van de tegelvloer en het aan de wand vastmaken van de plaque vakkundig en voorzichtig werden uitgevoerd door personeel van aannemingsbedrijf Adriaan de Kok b.v. te Bergen op Zoom. Het bedrijf dat ook financieel aan het tot standkomen van het gedenkteken bijdroeg.

De technische organisatie en coördinatie, zowel in de voorbereidings- als in de uitvoeringsperiode, mocht namens de gemeente en de Stichting 'Glymes' worden ver-

zorgd door schrijver dezes. Behalve de giften van particulieren en instellingen, door de Stichting 'Glymes' bijeengebracht, hebben Burgemeester en Wethouders van Bergen op Zoom aan de Stichting eveneens een flink bedrag beschikbaar gesteld ten behoeve van het realiseren van het monument. Daarenboven droeg de gemeente ook de kosten van het opgraven en overbrengen van de stoffelijke overschotten.

Besluit

Zoals W. van Ham terecht stelt in zijn artikel 'Het rusteloos gebeente', waarop deze bijdrage (voor een deel een ooggetuigenverslag) een aanvulling vormt, is het relaas van de omzwervingen van de gebeenten geen opwekkend verhaal en is er nogal ongepast mee gesold en omgegaan. Het gehele relaas overziende mag worden gekonkludeerd dat voor de rust van de betreffende Bergse heren en vrouwen het cremen te laat in zwang is gekomen.

AANTEKENINGEN

1. Waterschans 18 (1988) No. 4, 65.
2. Gemeente-archief Bergen op Zoom, notulen bouwvergadering restauratie Markiezenhof No. 174 sub. 9 en No. 175 sub. 7.
3. Rapport n.a.v. het onderzoek naar aanwezigheid en plaats..... Dienst van Gemeentewerken, Bergen op Zoom, 26-02-1988.
4. Ondertekend verslag en verantwoording van het opgraven c.a..... Dienst Stadsontwikkeling en -Beheer, Bergen op Zoom, 28-09-1988.
5. Waterschans No. 4 (1988), afbeelding 5; Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde 17 (1978) 616; Brabants Nieuwsblad, 30 augustus 1980, pagina 7.
6. Margaret George, *De autobiografie van Hendrik VIII* (....., 1987) 452-453.
7. Waterschans (1988) No. 3, 33.
8. Waterschans 20 (1990) No. 1, 7.
9. Programma voor de onthulling monument heren en vrouwen van Bergen op Zoom op vrijdag 01-12-1989, met achtergrond informatie.
10. Herkomst van de afbeeldingen: A-D. Tekeningen van A. Koens. 1-3. Foto's van A. Koens.

Simon is niet te verifiëren, omdat de rekening van de rentmeester van de heer van Bergen op Zoom over dat jaar verloren is gegaan.⁵ Des te meer is bekend van de Bourgondische pracht, waarmee Jan II van Glymes werd begraven; Sloomans geeft er een kleurrijke beschrijving van, die gebaseerd is op de uitvoerige vermeldingen in de rentmeestersrekening van het overlijdensjaar 1494.⁶ Interessant voor dit onderwerp is het feit, dat het lijk in een houten én in een loden kist werd bijgezet. Een gegraveerde loden plaat vermeldde het aantal regeringsjaren van heer Jan en zijn overlijdensdatum, 7 september 1494.⁷

Zijn opvolger, Jan III van Glymes, schijnt zich aan de overdaad aan pracht en rouwbetuigingen te hebben gestoord: in zijn testament van 11 augustus 1531 bepaalde hij met veel nadruk, dat de begrafenisplechtigheid vooral sober moest zijn. Interessanter voor ons is, dat hij wenste begraven te worden in de kapel, waarin zijn ouders waren bijgezet.⁸ Zijn echtgenote Adriana van Brimeu was hem daarin reeds voorgegaan; zij stierf 1 juni 1500.⁹ Jan III overleed 20 januari 1532 te Brussel en is nadien te Bergen op Zoom begraven.¹⁰

Antonius van Glymes, zoon van Jan III en eerste markies van Bergen op Zoom, maakte tesamen met zijn vrouw Jacqueline van Croy in 1538 zijn testament. Daarin bepaalden zij, begraven te willen worden in de kapel, waarin zijn vader en moeder rustten.¹¹ Hij overleed 27 juni 1541. Over zijn prachtvolle begrafenis is een verslag bewaard gebleven. De hoge adel en geestelijkheid was daarbij aanwezig of vertegenwoordigd. De heraut van het Gulden Vlies leidde de plechtigheden.¹²

Zijn weduwe Jacqueline van Croy moest nadien het stadsbestuur door gerechtelijke procedures dwingen haar gezag als vruchtgebruikster van het Markiezaat te aanvaarden. Wellicht is dit de reden, dat niet bekend is, of zij wel te Bergen op Zoom werd begraven en wanneer.¹³

De tweede grafkapel, 1565-1700

In 1539 begonnen de laatste pogingen, een nieuwe kerk te bouwen volgens een aan de tijdsomstandigheden aangepast plan. Het nieuwe kerkgedeelte is in de daarop volgende jaren uitwendig

voltooid, maar kennelijk niet voor de eredienst ingericht. Rond 1560 zijn er tekenen, die erop wijzen, dat men ervan heeft afgezien, het oorspronkelijke ambitieuze bouwplan ooit nog te voltooien. Stimulerende maatregelen van de zijde van de markiezen konden de economische achteruitgang van de stad niet stuiten; men had andere zorgen dan het realiseren van een groots kerkgebouw. De oude grafkapel stond binnen in het deel van het nieuwe kerkgebouw, dat wel voltooid werd. Kort vóór 1560 heeft men de kapel afgebroken en de stoffelijke resten van de heren en vrouwen naar grafkelders in het nieuwe kerkgedeelte overgebracht.¹⁴

De werken aan een Sacramentskapel, die ca. 1545 in het nieuwe kerkgedeelte begonnen, waren kennelijk in 1559 nog niet geheel voltooid. In dat en het volgende jaar werd dit onderdeel van de kerk met muren en kettingen van de rest gescheiden.¹⁵ Op 16 maart 1563 kreeg de metselaar Willem Thiras betaling voor de leverantie van materiaal voor het aanbrengen van drie grafkelders voor het altaar van het H. Sacrament en Adam Janssen Marichal een betaling voor het boven (de grond) brengen van de lichamen van de overledenen.¹⁶ Enige kisten zijn tijdens deze overbrenging echter gebroken, en daarom werden de overschotten van Jan II van Glymes en zijn vrouw in *kleinere* overgebracht. Uit de opschriften zou blijken, dat de herbegraving eerst op 25 maart 1565 zou hebben plaats gevonden.¹⁷ Wat was er ondertussen met de stoffelijke resten gebeurd? We weten het niet: wel dat op verzoek van de markies op 12 februari daaraan voorafgaande door het stadsbestuur aan hem het gebruik werd vergund van een deel "in den nieuwen choir, opgemetsel ende afgesloten ter eeren ende behouf van den heylighen Sacramente". Daarvan werd, met (een deel van) de (koor)omgang een afzonderlijke kapel gemaakt. Alleen de markies en zijn familie kregen het recht om er graven te maken of gestoelten neer te zetten. Deze voorwaarden waren dezelfde als die, welke gegolden hadden voor de vroegere heren met betrekking tot het gebruik van de oude kapel.¹⁸ De precieze plaats van de nieuwe grafkapel is thans moeilijk terug te vinden. Ik maak gaarne gebruik van de poging tot reconstructie, die

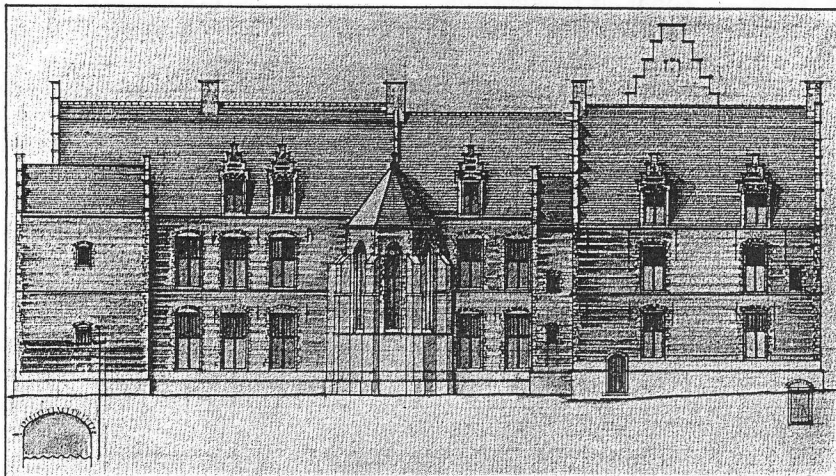
Han Bos van het nieuwe kerkgedeelte heeft gemaakt. Ook de plaats van de kapel binnen het "Nieuwe Werck" kan slechts door gissing worden aangeduid.

De ironie van het noodlot bepaalde, dat markies Jan IV van Glymes zelf de eerste zou zijn, die in de nieuwe grafkelder begraven werd. Het lijk was overgebracht uit Spanje, waar hij op 21 mei 1567 was overleden.¹⁹

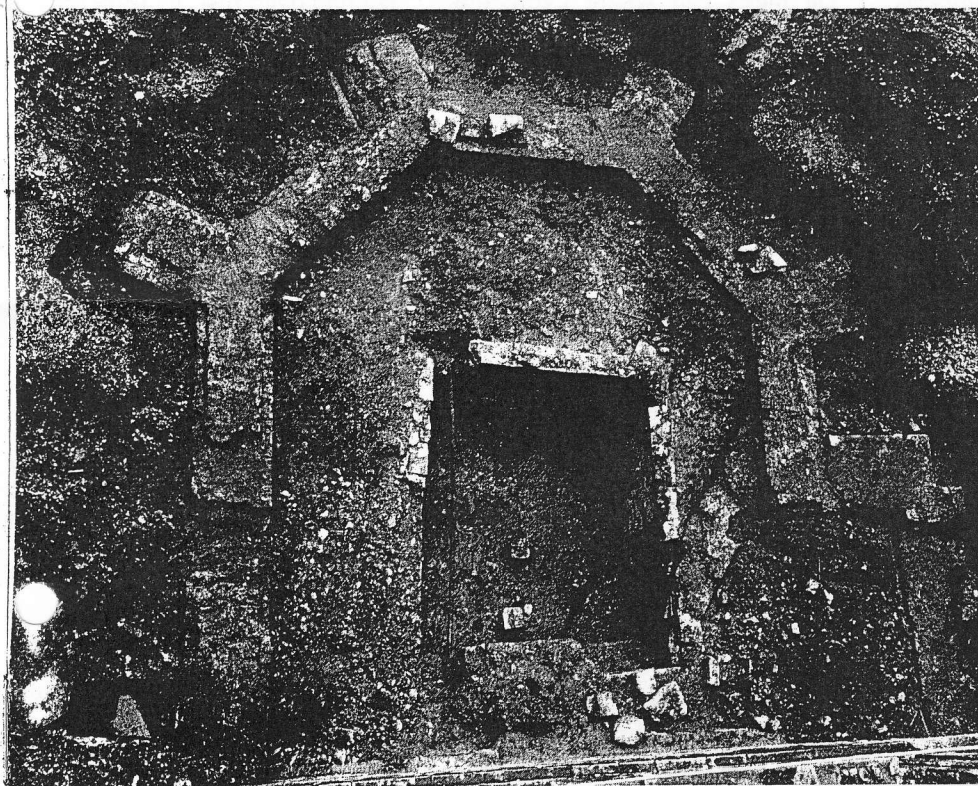
Nadien is er op 7 augustus 1580 een jonggestorven dochter van de opvolgster van Jan IV, Maria Margaretha van Merode en van haar man Jan van Wittem bijgezet. Drie maanden daarna volgde de plundering en ontwijding van de kerk, waarbij ook het graf van de markiezen niet ongeschonden bleef.²⁰ In 1589 werd de kelder door de koster met aarde gevuld, omdat soldaten er nog meermalen inbraken; men verwachtte er kennelijk kostbaarheden in te vinden.²¹ Ondertussen was het verval in het nieuwe kerkgedeelte ingezet; de glasvensters waren er reeds uitgenomen. In november 1607 liet men de daken verwijderen, terwijl in de daarop volgende jaren verschillende malen, om instorting te voorkomen, stenen en bogen werden uitgebroken.²² Thomas de Rouck, de Bergenaar die in 1645 een standaardwerk over heraldiek schreef en daarin een genealogie van de heren van Bergen op Zoom opnam, kon niet eens meer de precieze plaats van het graf aanwijzen.²³

Een volstrekte opruiming van deze grootse ruïne in het stadshart bleef achterwege, totdat in 1699 de stad met de Raad van State een overeenkomst sloot over de leverantie van stenen ten behoeve van de nieuw aan te leggen vestingwerken. In 1700 werd begonnen met het vervoer van het puin, waarbij de markiezengraven tevoorschijn kwamen. De opzichter van de werkzaamheden S. Witte kreeg van stadswege een beloning wegens het bewaren van de gevonden lijken en doodskisten.²⁴

De overbrenging naar de grafkelder onder de kapel van het Hof moest echter wachten tot de komst van de markies in de stad, die eerst in 1702 plaatsvindt. Daarbij zijn de opschriften op loden en koperen plaatjes, die zich op de oude loden kisten hadden bevonden, opgetekend. Deze betroffen Margaretha van St. Simon, Jan II van Glymes, zijn oudste zoon Philips (overl.

3. Huiskapel van de heren en markiezen van Bergen op Zoom aan de tuinzijde van het Markiezenhof, gebouwd in 1506, afgebroken 1709. Reconstructietekening door mevr. R. Royaards-ten Holt, naar aanwijzingen van prof. Dr. Ir. R. Meischke; 1987.

4. Fundamenten van de huiskapel, met middenin de vermoedelijke plaats, waar 1664-1709 de begraafplaats van de markiezinnen en van hun verwanten. Foto Rijksdienst voor Monumentenzorg, september 1963.

1475), Adriana van Brimeu, Jan III van Glymes, de markiezen Antonius en Jan IV van Glymes en van diens broer Lodewijk van Glymes (overl. 1562). De stoffelijke resten werden in kleinere kistjes overgebracht.²⁵

De derde grafkelder, 1702-1709

In hun volgende rustplaats zouden de overblijfselen niet lang bewaard

worden. Niet dat deze onwaardig was of niet op een oud verleden terugging: in tegendeel. Het betrof hier de oude huiskapel van het Markiezenhof. Deze lag tegen het woongedeelte van dit gebouwencomplex en was ca. 1506 gebouwd (afb. 3).²⁶ Hij diende uitsluitend voor de privédevoties van de heer van Bergen op Zoom en zijn hofpersoneel. Tot 1664 vonden er voor zover bekend geen be-

gravingen plaats.

In 1649, na langdurige onderbrekingen gedurende de Tachtigjarige Oorlog, kwam er weer een markiezin te Bergen op Zoom resideren. Deze markiezin, Maria Elisabeth II van den Bergh, was rooms-katholiek en zou zichzelf en haar familieleden niet in de Grote Kerk, die in hervormde handen bleef, laten bijzetten.

De eerste die in 1664 begraven werd in een toen speciaal daartoe gemaakte kelder onder de kapel was de elf maanden oude kleinzoon van de markiezin, de jonge prins van Auvergne, die op 17 mei van dat jaar was overleden.²⁷ De grafkelder is bij de laatste restauratie van het Markiezenhof aangetroffen binnen de grondvesten van de kapel (afb. 4).

Zeven jaar later volgde de markiezin, Maria Elisabeth II van den Bergh, overleden op 29 november 1671, haar kleinkind. Zij had de wens, in deze kelder begraven te worden, testamentair laten vastleggen.²⁸

Haar dochter en opvolgster Henriëtte Francisca van Hohenzollern overleed 17 oktober 1698 en werd eveneens aldaar bijgezet.²⁹

Markies Francois Egon de la Tour d'Auvergne, in ongenade gevallen bij de Franse koning, ging in 1701 over naar de Staten-Generaal en koos Bergen op Zoom als residentie. Aan het Hof liet hij in 1709 verbouwingen uitvoeren, waartoe vooreerst behoorde het moderniseren van het woongedeelte. Daar in werden grotere vensters aangebracht in een vernieuwde gevel aan de tuinzijde. De kapel moest daarvoor worden opgeofferd. Zowel de kleine kistjes, uit de Grote Kerk afkomstig, als de kisten, waarin de stoffelijke overschotten van beide markiezinnen en van het genoemde kind, werden nu verplaatst naar een kelder onder de Hofzaal of Sint Christoffelzaal. In die zaal werd door zijn weduwe, na enige verschuivingen binnen het gebouwencomplex, tenslotte ook de kapelfunctie ondergebracht.³⁰

De vierde grafkelder, 1709-1829

De laatste markies die bij zijn voorgangers zou worden bijgezet was François Egon de la Tour d'Auvergne zelf. Hij overleed te Douai (Noord-Frankrijk) op 27 juli 1710. Zijn stoffelijke resten werden op 4 augustus voorlopig begraven in de kerk van het klooster te Huijbergen, in afwachting van het gereed-

komen van zijn "mausoleum" in de kapel van het Markiezenhof.³¹ Een optekening over de bijzetting te Bergen ontbreekt. Wellicht is dit nagelaten ten gevolge van de periode van verwarring, die na het overlijden van de markies over de opvolging en voogdij van de jeugdige markiezin ontstond. De kardinaal de Bouillon, een eveneens bij de Franse koning in ongenade gevallen curiekardinaal uit de familie van Auvergne, trachtte zich van de voogdij meester te maken. Door de Raad van State opzij gezet, werd hij vervangen door enige ooms van de markiezin, terwijl dit college zelf de oppervoogdij aan zich hield.³² Een plan van de voogden, zelf hoge geestelijken, om de vergroting van de kapel, door Francois Egon voorgenomen, te voltooien, werd nog in 1714 door de bisschop van Antwerpen toegejuicht. Het vond kennelijk geen doorgang.³³

De nieuwe markiezin Maria Henriëtte de la Tour d'Auvergne huwde in 1722 met Johan Christiaan Joseph van Palts-Sulzbach, een Duitse vorst. Sindsdien verbleef zij slechts nu en dan te Bergen op Zoom. Haar overlijden te Ilpostein in Duitsland, op 28 juli 1728, markeert het einde van Bergen op

Zoom als residentiestad.

Waarschijnlijk bleef de grafkelder ongemoeid totdat in 1795 de troepen van de Franse republiek Bergen op Zoom binnentrokken. De laatste markies Karel Theodoor van Palts-Sulzbach, een Duits vorst evenals zijn vader, verloor zijn macht en het Hof ging allerlei militaire doeleinden dienen.

Krüger meldt, dat de grafkelder in 1795 willekeurig werd opengebroken en dat men de stoffelijke resten doorheen wierp. De koperen platen, enige loden kisten en andere voorwerpen werden ontvreemd. Hij noemt de "geborene Bergen-opzoomenaars", die zulks deden, minder kies dan de Staatse soldaten uit 1580!³⁴ Overigens citeert hij een handschrift, dat door anderen voor het zijne wordt aangezien en waarvan een exemplaar in het gemeentearchief bewaard wordt. Dit meldt een zekere Leonardus van As en zijn makkers als degenen, die deze grafschennis pleegden. Een ooggetuige (de schrijver van het verslag) heeft kort daarop de lijken gezien, onder andere dat van Margaretha van St. Simon, die hij meende te identificeren aan de "schoone tanden, die buitengewoon wel geregeld en zeer wit waren". Philips van Bergen meende

hij te herkennen aan de sporen van de verwonding, waaraan deze overleden was. De identiteit van de lijken kon hij overigens slechts door "gevolgtrekking van teekens" onderscheiden, omdat de opschriften van de kisten reeds verdwenen waren. Hij dacht ook het lijk van Jan IV van Glymes te mogen herkennen, doordat zijn kist van een van de overigen afwijkend maaksel was en aan de zorgvuldigheid waarmee deze afgesloten was geweest. Het lijk was nog heel, het vlees en het doodskleed nog niet vergaan. De bodem van de kist was bedekt met een laag resten van de zouten, waarmee het lichaam was geconserveerd geweest. Het hart van de overledene was in een afzonderlijke loden, hartvormige, doos geborgen.

Dat de kelder kort daarop dichtgemetseld werd bracht de overblijfselen nog geen rust. In 1809 schreef Tuijl, militair chirurgijn, later burger-heelmeester, aan S.J. Brugmans, inspecteur-generaal van de geneeskundige dienst, de schedel van genoemd gebalsemd lijk. Dit hoofd werd aangezien voor dat van "Marquis" Jan II van Glymes. Misschien liet hij zich misleiden door het opschrift, dat Jan IV als *tweede* markies noemt. Omdat Jan II bijzonder kinderrijk was geweest, diende de schedel als voorbeeld bij zijn colleges in phrenologie, toen Brugmans aan de universiteit te Leiden doceerde. De phrenologie was in die tijd een door Franz Joseph Gall ontwikkelde leer, die berust op de theorie, dat de uitwendige schedelvorm samenhangt met bepaalde karaktertypen. De schedel vertoont een knobbels op het achterhoofd, die van mannelijke potentie zouden getuigen. In medische vakliteratuur werd in 1978 opnieuw aandacht besteed aan de collectie van Brugmans, die nog te Leiden berust. Met name werd genoemd de schedel van "graaf Jan met de lippen" (afb. 5).³⁵ Overigens verdient het aantekening, dat moderne onderzoekers de ouderdom van de overledene, wiens schedel het hier betreft, op ongeveer 50 jaar stellen (Jan II werd 77, Jan IV 39 jaar oud!).

Minder "wetenschappelijk" gingen lijkschenners in 1810 te werk: zij namen enige loden kisten mee en stalen de overgebleven opschriften. Een timmermansknecht zaagde het gemelde loden hart door; het werkelijke hart - of wat daarvan

5. Schedel, volgens de (negentiende eeuwse) toeschrijving van Jan II van Glymes, heer van Bergen op Zoom. Vermoedelijk van een latere heer of markies. Rijksuniversiteit Leiden.

over was - vervulde de kelder "met eene zeer vuile stank". De kelder werd nadien opnieuw dichtgemetseld.³⁶

Kennelijk bleef deze verder ongestoord tot in 1819 het Markiezenhof tot kazerne werd bestemd. Koning Willem I besloot een jaar daarna, dat de stoffelijke overblijfsels "van de Graven van der Lippe" (!) naar de nieuw te bouwen Rooms-katholieke kerk moesten worden overgebracht, zodra deze gereed zou zijn. Door allerlei strubelingen was dit pas in oktober 1829 het geval.

Een commissie uit het gemeentebestuur, belast met de zorg voor de overbrenging, liet de sinds 1819 opnieuw dichtgemetselde kelder weer openen. In plaats van de zeven loden kisten, die in 1795 nog aanwezig waren, troffen de heren twee stukken van grote kisten en een klein kistje aan. In één van de grote kisten lag nog "de gedaante van een Lijk en eenige doodsbeenderen"; in de andere eveneens enige door elkaar geworpen doods-hoofden en beenderen. In de kleine kist bevonden zich een kinderhoofd en enige kleine beenderen. Op de grond lag nog meer gebeente, tussen resten van half verteerd en verrot hout. Alles werd in één kist geborgen, waarbij een op perkament geschreven akte betreffende deze gebeurtenis gevoegd werd.³⁷

De vijfde grafkelder, 1829-1888

Van de overbrenging van de stoffelijke resten uit het Markiezenhof op 28 oktober 1829 naar de kort daarvoor ingewijde kerk van de H. Maagd aan de Grote Markt is zelfs in de Staatscourant een verslag verschenen. Een aantal vertegenwoordigers van het burgerlijk en militair gezag begaf zich in een plechtige optocht, begeleid door

treurmuziek, van het stadhuis naar het Hof. Daar werden de gebeenten, in een kist van lood, waaromheen een sterk houten bekleedsel, op een lijkkoets geplaatst. Vier leden van de Stedelijke Raad traden op als slippendragers. De optocht werd door militairen te voet voorafgegaan en besloten. In de kerk hielden de pastoor en andere geestelijken een plechtige lijdendienst, waarna de kist werd geplaatst in een speciaal gemaakte grafkelder, aan de voet van het hoogaltaar.

Bij de vervanging van dit altaar in 1929 werd een hoger altaarpodium aangebracht, waarbij de grafzerk (zonder opschrift) onder "honderden kubieke meters zand" verdween.³⁸

Daarmee geraakte de grafkelder bijna in vergetelheid, zelfs zodanig, dat sommigen aan het bestaan ervan gingen twifelen.

Deze bleek in 1988 wel degelijk aanwezig, toen de inrichting van het voormalige kerkgebouw tot stedelijk theater in voorbereiding kwam. Het was duidelijk, dat het gebeente wederom verplaatst zou moeten worden.

De zesde grafkelder, 1988

Op 2 september 1988 zijn de overblijfselen overgebracht naar de Gertrudiskerk. Zij liggen daar thans begraven in een ruimte, die een nevenruimte vormde van het vijftiende eeuwse kerkgebouw, maar in de daarop volgende eeuw, door de bouw van het zogenaamde "Nieuwe Werck", een hoek ging vormen van het tweede (oostelijke) dwarsschip. Het verslag van deze opgraving en overbrenging zal in een toekomstig nummer van dit blad verschijnen.

Het relaas van de omzwervingen van het gebeente van de heren en vrouwen, markiezen en markiezinnen van Bergen op Zoom en van

hun verwanten vormt geen opwekkend verhaal. Het respect, waarmee stoffelijke resten behandeld dienen te worden, maakte dikwijls plaats voor ongepaste nieuwsgierigheid of brutale roof- en hebzucht.

Uit de geschreven bronnen voor de geschiedenis, hierboven benut, moge blijken, dat het toeschrijven van de identiteit aan de stoffelijke resten met terughoudendheid dient te gebeuren. In de loop van de historie zijn deze resten meermalen verplaatst, geroerd, verspreid en met weinig zorg opnieuw bijeengebracht. Kritiek verdienen vooral de toeschrijvingen in de negentiende eeuw. Terwijl de overblijfsels van middeleeuwse heren en vrouwen in *kleinere* kistjes waren overgebracht, meende men in de *grotere* kisten toch enige van hen te herkennen, ja zelfs een compleet gebalsemd lijk te mogen aanwijzen als dat van Jan IV van Glymes. Men verloor uit het oog, dat na 1567 twee volwassen markiezinnen en één markies uit de zeventiende eeuw en achttiende eeuw in kisten met gebruikelijk formaat waren bijgezet. De uit de kerk van de H. Maagd Maria overgebrachte kist bevat dientengevolge stoffelijke resten van naar schatting elf volwassen personen (en waarschijnlijk van één kind).

Bij sommige belangstellenden blijkt ook in 1988 geen twijfel mogelijk over de identiteit van de stoffelijke resten. Alle overblijfsels - ongeacht welke - moeten onder de noemer "Glymes" worden gebracht, waarmee men de betekenis van dit geslacht tamelijk overbelicht. Aanwijzingen, dat ook leden van andere markiezen-families bijgezet werden, doet men af als weinig ter zake. Men kan zich afvragen, welke zaak met deze opvattingen dan wel gediend wordt.

NOTEN

1. Gemeentearchief Bergen op Zoom, ARR inv.nr. 123. Voor een ouder fonds voor dagelijkse missen zie: C.J.F. Sloomans, "Stukken betreffende de fundatie van een dagelijksche requiemdienst voor de Bergen op Zoomsche heeren en vrouwen, de instelling van een tafel van den H. Geest. 1398", *Taxandria* 48 (Bergen op Zoom, 1941) 159-164; 190-196; 215-232. De bewering, dat dit de oudste oorkonden van schepenen van Bergen op Zoom en Woensdrecht zouden zijn, blijkt niet juist: deze akten komen al in de dertiende eeuw voor.
2. ARR inv.nr. 112, B nr. 393, bulle van paus Alexander VI (Borgia), 17 juli 1501.
3. Deze datum stond op haar grafschrift (zie aantekening nr. 22). De datum 15 april 1469 zal in de "Paasstijl" zijn geweest en dus in 1470 moeten worden omgerekend. Op grond van een *Memorie* van het St. Margrietenklooster wordt haar overlijdensdatum op 16 april 1465 gesteld. C.J.F. Sloomans, *Jan Metten Lippen* (Rotterdam, 1945) 37. Wellicht heeft de schrijver (schrijfster) van de *Memorie* zich op de datum van het testament gebaseerd. Het wordt dan bijzonder vreemd, dat nog in 1473 een nabetaling van haar uitvaartkosten werd gedaan. Zie hierna, aantekening nr. 5.
4. ARR inv.nr. 109, B nr. 309, oorkonde van 27 oktober 1473. R. Zijp, "Leendert Knijff, schilder van de Sint Gertrudiskerk te Bergen op Zoom", *De Waterschans* 17 (1987) 34, vermeldt dat in 1473 het hoogaltaar verplaatst werd naar het "eigenlijke koor", wat dan identiek zou zijn met het koor van de heer van Bergen op Zoom. Dit is kennelijk niet juist, zoals uit bovenvermelde akte blijkt. Het altaar werd toen dieper in de (priester) koorsluiting gezet in verband met de plaatsing van een oksaal en een koorgestoelte. Het koor van de heren van Bergen op Zoom bleef in de grafkapel.